

Комунальний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради
Факультет початкової освіти та фізичної культури
Кафедра природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних
технологій

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

Розробник/упорядник: Галина ГОЛЯ, викладач кафедри природничо-математичної,
світоглядної освіти та інформаційних технологій

УДК94:321.01+930.85(477)(075.8)

Історія української державності та культури : курс лекцій / уклад. Галина Голя. Луцьк, ФОП Мажула Ю., 2025. 136 с.

Рецензенти:

Віра Семещук – кандидат історичних наук, доцент, методист навчально-методичного кабінету Відокремленого структурного підрозділу «Дубенський педагогічний фаховий коледж» РДГУ

Тетяна Бортнюк – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних технологій КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Розглянуто на засіданні кафедри природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних технологій
Протокол № 7 від 30.04.2025

Схвалено до друку вченою радою факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради
Протокол № 12 від 21.05.2025

Посібник призначений для студентів вищої та фахової передвищої освіти і має на меті формування цілісного уявлення про історичний розвиток українського народу, становлення державності, національної ідентичності та культурної спадщини України. Метою курсу лекцій є розвиток у студентів історичного мислення, національної свідомості, патріотизму та поваги до культурних традицій українського народу.

© Коштовний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, 2025 рік

ЗМІСТ

Вступ	4
Державотворчі та культурні процеси на українських землях: від найдавніших часів до XIX століття	
Тема 1. Становлення українського етносу та початки державності на українських землях.....	5
Тема 2. Зародження української державності та культури. Київська Русь.....	17
Тема 3. Місце і роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.....	21
Тема 4. Поліетнічна литовсько-українсько-білоруська держава: державотворчі та культурологічні процеси.....	36
Тема 5. Запорозька Січ як своєрідне втілення української козацької державності та культури.....	40
Тема 6. Українська державність доби Руїни та Гетьманщини.....	50
Тема 7. Відродження ідей української державності (XIX поч. XX ст.).....	56
Відновлення української державності та шлях до незалежності: політичний та культурний аспект.	
Тема 8. Відновлення державності українського народу (1917–1921 рр). Центральна Рада. Гетьманат. Директорія.....	70
Тема 9. Боротьба за відродження української держави. Особливості державотворення УРСР у воєнний час (1939-1945) та культурна післявоєнна відбудова.....	87
Тема 10. Курс національно-демократичних сил на утвердження державної незалежності УРСР.....	99
Тема 11. Державотворчі та культурні процеси незалежної України.....	116
Тема 12. Українське державотворення XXI століття: сучасність, реалії та перспективи.....	125
Тема 13. Європейський вимір українського простору.....	131

Вступ

Історія українського державотворення та культури – це не лише послідовність подій і фактів, а глибинний процес формування національної ідентичності, державної свідомості та духовних цінностей народу. Вона охоплює тисячолітній шлях розвитку українського етносу – від давніх цивілізацій на території сучасної України до становлення незалежної держави у XXI столітті.

Метою цього посібника є системне вивчення основних етапів державотворчих і культурних процесів на українських землях, виявлення закономірностей становлення української нації, а також розуміння тісного взаємозв'язку між культурою, політикою та національною ідеєю.

Зміст навчального курсу структуровано у два змістові модулі. Перший модуль висвітлює еволюцію державності та культури українського народу від найдавніших часів до XIX століття. У ньому розглядаються питання походження українського етносу, становлення Київської Русі як першої державної формації східних слов'ян, роль Галицько-Волинського князівства у збереженні традицій державності, а також розвиток козацької демократії у Запорозькій Січі. Особливу увагу приділено добі Гетьманщини, періоду Руїни та формуванню національної ідеї у XIX – на початку XX століття. Другий модуль присвячений відновленню української державності у XX столітті та її утвердженню в сучасних умовах. У ньому висвітлюються події визвольних змагань 1917–1921 років, особливості державотворення в умовах радянського режиму, боротьба за незалежність у другій половині XX століття та процес становлення України як суверенної держави. Завершується курс аналізом сучасних тенденцій українського державотворення, його європейської інтеграції та перспектив розвитку у глобалізованому світі.

Структура посібника побудована за хронологічним принципом відповідно до основних етапів розвитку української історії та концепції національної історичної науки, яка виходить із того, що українці є корінним народом своєї землі. Саме на цій території вони протягом століть творили власну державність, розвивали духовне життя, засновували церкву, освітні установи, формували літературу й мистецтво світового значення.

Основна мета посібника – надати ґрунтовний аналіз процесів становлення та форм української державності на етнічних землях; розкрити зміст і значення національно-визвольної боротьби за її відновлення після втрат, зумовлених історичними обставинами; розглянути актуальні питання сучасного державо та культуротворення.

Посібник спрямований на формування у студентів цілісного бачення історичного процесу, розуміння закономірностей розвитку української державності, а також виховання поваги до культурної спадщини та національних цінностей.

Тема 1. Державність і культура: поняття, ознаки, символи. Становлення українського етносу та початки державності на українських землях.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Мета, предмет і завдання курсу «Історія української державності та культури».
2. Основні ознаки, символи та атрибути державності. Витоки та етапи становлення української державності.
3. Культура як цілісний компонент, її функції, структура, типологія.
4. Найдавніші сліди появи державності у період залізного віку. Кочові племена на території сучасної України: кіммерійці; скіфи; сармати.
5. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї: Ольвія; Херсонес; Пентікапей; Боспорська держава та інші.
6. Велике переселення народів. Держава антів. Перші державні утворення східних слов'ян.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.

- 10.Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
- 11.Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

1. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
2. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
3. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
4. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
5. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
6. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
7. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Мета, предмет і завдання курсу «Історія української державності та культури».

В умовах ведення активних воєнних дій проти України специфіка освітнього компонента «Історія української державності та культури» набуває статусу базової для кожного громадянина. Розроблений відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти, затвердженої Наказом Міністерства освіти і науки від 06.06.2022р. №527, освітній компонент - обов'язковий елемент професійної та практичної підготовки майбутніх фахівців. Програма вивчення освітнього компонента «Історія української державності та культури» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів галузі знань 01 Освіта/Педагогіка, спеціальності 014 Середня освіта (Фізична культура).

Метою освітнього компонента «Історія української державності та культури» з позиції історичного досвіду є формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

Предметом вивчення освітнього компонента «Історія української державності та культури» є державотворчий історичний процес та українська

культура як цілість в її історичній динаміці від найдавніших часів до сьогодення, в контексті розвитку світової культури і цивілізації.

Освітній компонент «Історія української державності та культури» розроблений для набуття теоретичних знань та практичних умінь в галузі історичних проблем, що торкаються витоків української нації, зародження та розвитку української державності, процесів розбудови сучасної незалежної України. Спираючись на набуті знання, здобувачі освіти матимуть змогу порівнювати, аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати події минулого та сучасності, аргументовано, на основі історичних фактів, відстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему, формулювати власну думку стосовно різних загальносвітових та національних процесів. Отже, курс «Історія української державності та культури» аналізує провідні тенденції етногенезу (походження) українського народу, його діяльність в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовно-культурного життя.

Оволодіння змістом освітнього компоненту повинно формувати самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей українського народу, національної самобутності та вивчення досвіду переривання та відновлення державності в інших європейських країнах, які сьогодні представлені потужними європейськими націями.

2. Основні ознаки, символи та атрибути державності. Витоки та етапи становлення української державності.

Уже із назви курсу випливає, що його предметом є вивчення складного і багатогранного процесу формування та розвитку українського народу як на основних землях його поселення, так і поза їх межами від найдавніших часів аж до наших днів. Це історія території, земель, на якій з прадавніх часів проживає український народ. Історія публічної влади чи інституцій, що правили цією територією. Стрижнем курсу буде вивчення історії України у її державницькому розумінні, тобто висвітлення процесів виникнення і функціонування національних державних установ, національна державницька думка та національно-визвольні змагання українців за відновлення своєї державності у період бездержавного існування України. Оскільки у центрі уваги курсу постійно перебуватимуть питання державності, то необхідно коротко зупинитись на суті держави. Держава – базовий Інститут політичної системи і політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства загалом і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення загальносоціальних потреб. Виникнення та існування Держави пов'язується з будь-яким соціальним (а не біологічним) розшаруванням суспільства, з його поділом на ті чи інші частини, які поряд із 10 спільними, зокрема загальносоціальними та

загальнолюдськими, мають також і свої особливі, а нерідко й протилежні потреби, інтереси. Про повноцінність існування держави свідчить наявність таких найважливіших ознак (атрибутів): публічної влади, тобто органів політичного керівництва країною, права – системи встановлених державою загальнообов'язкових правил поведінки, території, фінансової системи, військових сил, міжнародного визнання із зовнішньою політикою та торгівлею. Зовнішніми атрибутами суверенної держави є її символіка – герб, гімн та прапор. Історія людства знає три головні типи держав: рабовласницький, феодальний і буржуазний. Крім того, держави розділяють за формами правління, найпоширенішими серед яких є монархія, тобто, коли владу здійснює одна людина – монарх, і республіка, за якої джерелом влади є більшість народу. Наведені вище форми держави мають свої різновиди. Монархія є абсолютною і конституційною, республіка – президентською, парламентською або змішаного типу. В історії української державності існували обидві форми держав, однак найбільшого поширення набула республіканська. Особливістю історії України та її державності є те, що через певні причини український народ тривалий час перебував, хоча часто і не за власним бажанням, в одних державах зі своїми сусідами. Тому на історичних етапах свого розвитку він зробив значний внесок у розбудову таких неслов'янських державних утворень, як Велике князівство Литовське, Австрійська (згодом Австро-Угорська імперія), а у новітні часи – СРСР. З цього випливає, що історію України та її державності потрібно розглядати у тісному зв'язку з глобальними історичними процесами, передусім з історією її найближчих сусідів, з такими слов'янськими народами, як поляки, росіяни, білоруси.

3. Культура як цілісний компонент, її функції, структура, типологія.

Поняття «культура» надзвичайно часто вживається як у науковій літературі, засобах масової комунікації, так і у повсякденному житті. Вітчизняні та зарубіжні культурологи стверджують, що існує майже півтисячі дефініцій даного поняття, що уже само по собі є, принаймні, свідченням неповноти кожного із пропонованих науковцями визначень. Слово «культура» латинського походження (*cultura*). У Стародавньому світі воно використовувалося для позначення обробки ґрунту, вирощування й догляду рослин і тварин, а також виховання людини, а згодом – означало вироблення правил поведінки, набуття знань, удосконалення мови. Ряд вчених і філософів культуру зводили до духовного життя, вживаючи поняття «гуманітарна культура», «культура виховання», «моральна культура», «культурний простір» тощо. В епоху Нового часу, з XVIII ст. культура стала об'єктом спеціального теоретичного інтересу і набула самостійного наукового значення. І це не випадково, адже саме на межі середніх віків і Нового часу відбулися відчутні зрушення у соціальному бутті людей, 8 характерні, передусім, початком глибоких перетворень у ставленні людини до природи. Людство починає усвідомлювати себе силою, здатною протистояти «натурі» (природі), а «культурна» європейська людина нового часу наділяється якостями, що значно відрізняють її від «природної» людини минулого. Перед мислителями постають

питання щодо сутності нового середовища життя, твореного людиною, на протигагу природі, про характер його впливу на саму людину. Культура розглядалась передусім як феномен духовного порядку, наслідок і вияв творчої діяльності в галузі науки, мистецтва, релігії, права тощо. Матеріально-виробнича діяльність поняттям культури не охоплювалась, і це не випадково, адже матеріальне виробництво у ті часи мало переважно традиційний характер, було працею багатомільйонної маси селян та ремісників і не створювало належного простору для творчої активності людини. Натомість духовна діяльність завжди асоціювалася з вільним інтелектуальним пошуком науковця, фантазією і натхненням митця, незалежним від навколишніх обставин внутрішнім світом філософа або священика, тобто з тим, що підносить людину, робить її досконалішою і сильнішою. Погляд на культурно-історичний процес як на поширення знань, освіти, удосконалення розуму був притаманний і гуманістам епохи Відродження, і мислителям доби Просвітництва. У подальшому історичному розвитку людства поряд з духовною культурою почали досліджувати культуру матеріальну, яка охоплює всю сферу виробничої діяльності та її результати: знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, будівельні споруди, транспортні засоби, засоби зв'язку, пам'ятники і монументи та ін. Духовна культура стосується сфери свідомості, пізнання, моралі, виховання, освіти, науки, мистецтва, літератури та інших складових ідейного життя, духовного виробництва. До цієї сфери також належать релігія й міфологія. Розглядаючи поняття культури, слід мати на увазі, що існують особливості матеріальних і духовних форм суспільного виробництва. Матеріальна культура покликана задовольняти фізіологічні потреби людей, дати їм їжу, одяг, житло, полегшити їх зв'язок і спілкування, тоді як духовна культура через органи чуттів впливає на почуття, думки, свідомість, волю, інтуїцію, настрій, психіку людини тощо. З метою глибокого розуміння суті культури це явище необхідно розглядати як багатомірне, яке включає усю сукупність зв'язків духовної культури з матеріальною, сам процес духовного виробництва, а також процеси передачі духовних і естетичних цінностей, їх сприймання та функціонування у суспільстві. Фахівці такий всебічний підхід називають «тривимірністю» явищ культури, маючи на увазі такі три основні підходи щодо з'ясування сутності культури: – антропологічний, коли під культурою розуміють спосіб життя суспільства, народу чи навіть групи народів: первісна культура, східна культура, європейська культура тощо. – соціальний або галузевий, для якого характерне ототожнення культури з певною стороною суспільного життя (економіки, науки, освіти та ін.). – філософський (або аксеологічний), оскільки він пов'язаний з високим рівнем абстракції, коли оцінюється ступінь «цивілізованості» особи, групи людей або навіть народів («культурна людина», «культурні народи», «елітарна культура», «масова культура» і т.п.). Філософське тлумачення культури, як і два попередні підходи, має і свої вразливі місця, і певні позитивні моменти. Зокрема, важко отримати конкретне знання про об'єкт, що трактується як певна субстанція, розчинена в усіх суспільних відносинах. Одночасно філософське розуміння культури дає змогу

розкрити її як цілісний феномен, а не тільки як сумарність світоглядних релігійних, моральних, естетичних цінностей. Інша справа, як з'ясувати, що саме становить основу цієї цілісності. Різноманітність поглядів на сутність й зміст поняття культури притаманна сучасній вітчизняній та зарубіжній культурології, що можна пояснити насамперед тим, що культура репрезентує глибину та невичерпність людського буття, всі аспекти взаємозв'язку людини зі світом. Окрім цього, саме ставлення до культури багато в чому залежить від дослідницьких установок: культура є об'єктом вивчення філософів, істориків, етнографів, культурологів, соціологів та ін. Залежно від їх теоретичної методології формується і погляд на культуру, висвітлюються її певні риси. Варто зауважити, що використання різних підходів дослідниками щодо інтерпретації культури дозволяє найповніше проаналізувати усі процеси, притаманні даному феномену, зокрема: – час, місце та послідовність існування тих чи інших культурних явищ; – визначити структуру і функціонування певного культурного простору; – простежити зміни культурної системи (чи підсистеми), коли одна форма впливає із попередньої та перетворюється у наступну; – охарактеризувати розвиток культури у цілому аж до розвитку чи змін окремих явищ та культурних рис. Складність і багатомірність людської діяльності та творчості зумовлюють багатоманітність внутрішньої структури як цілісного феномена. До складових поняття культура вітчизняні дослідники здебільшого відносять: мистецтво, літературу, науку, освіту, засоби масової комунікації, Інтернет, сферу виховання, естетику побуту і виробництва, традиції та вірування. Зарубіжні, зокрема, європейські культурологи поняття «культура» вживають принаймні в чотирьох основних значеннях. По-перше, для позначення загального процесу інтелектуального, естетичного, духовного розвитку. По-друге, словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. В цьому значенні поняття «культура» ототожнюється з поняттям «цивілізація». По-третє, під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільності (молодіжна культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька та ін.), історичній добі (антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко і т.п.). Нарешті, по-четверте, слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, музики, живопису, театру, кіномистецтва тощо. Дієвість культурних процесів можна з'ясувати шляхом визначення основних соціальних функцій, притаманних культурі, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одна одну. Пізнавальна функція полягає у тому, що завдяки залученню людини до культурних надбань вона пізнає об'єкт і процеси дійсності, які ці надбання відбивають, відтворюють у своїй уяві та пам'яті реальні речі, явища, людей, їхню діяльність, життя й побут. 11 Пізнаються історичні події та епохи, людські відносини й спілкування, розширюються знання, збагачується духовний світ, відкривається щось нове. Ця функція іноді ще називається евристичною. У тому й сила творів мистецтва і літератури, що за допомогою своїх художніх образів вони відбивають дійсність, несуть правду життя. Виховна функція. Культура виховує людину, прищеплює

їй кращі соціальні риси характеру, поведінки, формує у неї високі думки і почуття, підносить особу до вершин людяності, гуманності, чуйності. Творчий пафос (почуття піднесеного переживання, краси праці, життя і боротьби за нього у численних творах) пронизує всю нашу духовну культуру. Ми живемо і творимо як належить людині, цінуємо наші традиційні здобутки, зберігаємо й примножуємо їх, переборюємо ті негативні перепони, що заважають нам, гальмують прогрес. Людина повинна мати мету. «Відсутність мети, – зазначав у свій час німецький філософ Л.Фейєрбах, – є велике нещастя». Але велике горе й тоді, коли людина має негідну мету. Отже, мета повинна бути високою, відповідати ідеалам справедливості. Культура покликана формувати саме таку мету, такі ідеали. Світоглядна функція. Суть її полягає в тому, що всі засоби культури є неоціненним фактором формування відповідного світогляду людей. Духовній культурі належить значна роль у формуванні наукового світогляду саме тому, що культура відбиває об'єктивну дійсність, відтворює і втілює реальне життя людей, а, отже, несе в собі зерна істини про навколишній світ, дає людям знання, закладає підвалини правильного світорозуміння. Світогляд відбиває об'єктивний світ у найзагальнішому вигляді й ціннісне ставлення людини до нього. Розрізняють три головні типи світогляду: життєвий (буденний), філософський і релігійний. Існують його різновиди – науковий, ненауковий, ідеалістичний, матеріалістичний тощо. Виділяється також емоційно-образний і раціонально-логічний світогляд. Якщо в духовній культурі, зокрема, у мистецтві, переважає емоційно-образний, то в науці й філософії – раціонально-логічний, хоча вони взаємопов'язані. Соціально-економічна зумовленість культури перебувала в полі 12 зору мислителів минулого та залишається дотепер актуальною для сучасних дослідників, які схиляються до матеріалізму у поглядах на людину й історію людства. Синтезувати матеріалістичне й ідеалістичне ставлення до культури важко. Але і перший, і другий напрями, всебічно висвітлюючи складний феномен культури, сприяють збагаченню наших уявлень про культуру і виробленню власного погляду. Окрім того, філософія може бути культурним феноменом лише в усій складності та багатоманітності різних течій, напрямів, шкіл, концепцій. Будь-яка спроба обмежити свідомість людини лише однією філософською концепцією через проголошення її єдиною «правильною і науковою» спричиняє деформацію духовного світу людини й умиртвляє саму концепцію, перетворює її на антикультурний фактор. Не залишається поза увагою фахівців також релігійний аспект культури. Релігійно наставлені зарубіжні та вітчизняні філософи вважають культуру засобом, за допомогою якого матеріальний світ перетворюється в духовному напрямі, а людина реалізує своє вище покликання. Емоційно-естетична функція. Коли людина відвідує театр, музей, кіно, читає художній твір, то вона переважно не думає про виховання і пізнання дійсності. На перше місце виступає емоційний бік, естетичне переживання, насолода. Відпочинок і дозвілля доповнюються духовною наснагою художніх образів. Виразні твори митців створюють у людини гарний настрій, спрямовують її на сприйняття навколишньої дійсності, а її розуміння викликає переживання, нові плани, мрії, надихає на активні дії. Загальновідомо, що сприймання творів

мистецтва бере за живе, захоплює, надихає. Виникає естетичне почуття. Отже, як бачимо, емоційний бік, що домінує у художньому творі, несе заряд виховання. Виховання, пізнання й естетична насолода красою, негативне ставлення до поганого – єдине ціле. В єдності вони мають визначати цілісну програму життя. Читач, глядач йдуть до мистецтва не за моральними правилами й повчаннями, а щоб переживати, збагатитися новими знаннями. Коефіцієнт корисної дії мистецтва визначається двома факторами – самим мистецтвом і його активним сприйманням. І якщо суб'єкт сприймання слабо реагує на якийсь видатний твір, не розуміє його і художньої цінності, то винне не мистецтво. Необхідно розвивати естетичні смаки, формувати естетичну культуру індивідууму. Це неодмінна умова естетичного виховання і культурного прогресу. Державотворча функція. За допомогою культури формується певний тип особистості, яка пізнає та змінює дійсність, перетворює світ. Усі ті соціальні якості людини, які вона набуває під впливом суспільного буття, у процесі праці, освоєння культури, врештірешт втілюються в її перетворювальній діяльності, проявляються через її свідомість у конкретних діях і вчинках на користь держави. Простеживши риси активних героїв-борців від античного світу до наших днів, можна побачити, що вони мають багато спільного: це, насамперед, натхненна боротьба за соціальну справедливість, за нове краще життя. Кожен з них має специфічні якості, які до того ж зумовлені характером епохи, соціальними обставинами. Діагностична та прогностична функції. Останнім часом деякі теоретики відзначають, що вся діяльність культури розподіляється так чи інакше між двома найбільш енергетичними її функціями – діагностичною та прогностичною. Зміст цих функцій аналітично розкривається, вони очевидні тим, що культура, по-перше, ставить діагноз дійсності, відтворює її, своєчасно реагує на ті зміни і процеси, які відбуваються в суспільстві; по-друге, дає змогу передбачити хід майбутнього розвитку країни, враховуючи наукові прогнози й перспективи. Як би там не було, культура виконує численні функції і як певна матеріальна й духовна цілісність завжди є фактором творення людини, основою суспільства. Комунікативна та історичної наступності функції. Ці функції іноді ототожнюються. Багатозначні функції культури передаються прийдешнім поколінням не як спадок, а як соціальний досвід численними засобами матеріального і духовного життя людей. У спілкуванні відбувається обмін культурними надбаннями, а за його допомогою – їх зростання й збагачення. Інтегративна функція – здатність людей об'єднуватись незалежно від їх світоглядної та ідеологічної орієнтації, расової та національної ознаки у світову цивілізацію. В умовах посилення глобалізаційних процесів у світі зростатиме роль сучасних засобів масової комунікації, особливо Інтернету. 14 Враховуючи багатоманітність функцій культурного процесу, все нагальнішим постає завдання забезпечення їх гармонійного розвитку з метою піднесення дієвості культурної сфери у суспільстві. У науковому середовищі вже давно дискутується проблема співвідношення культури та цивілізації. Терміном «цивілізація» (від лат. *civilis* – громадянський, державний) людство користується досить давно. Варто виділити декілька підходів щодо розуміння цивілізації. По-перше, цивілізація розглядається як синонім культури, єдність

матеріальних і духовних надбань людства. По-друге, як певний ступінь суспільного розвитку культури окремих народів і світу в цілому, який визначається пануючими виробничими відносинами, наприклад, антична цивілізація, минула, сучасна тощо. По-третє, як історичний етап суспільного розвитку, який настав після дикунства і варварства і характеризується виникненням класів, держави, писемності, науки. Такий підхід у свій час був визначений Ф. Енгельсом у книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У розділі цієї книги «Варварство і цивілізація» Ф. Енгельс, аналізуючи історичний процес розвитку людства в різних регіонах світу на ранніх етапах, відзначає, що поріг цивілізації відкривається розподілом праці, а утверджується вона шляхом загострення суперечностей між містом і селом, з розширенням торгівлі. Цивілізація є тим ступенем суспільного розвитку, на якому розподіл праці й зумовлений ним обмін між окремими особами та об'єднує обидва ці процеси товарне виробництво досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому попередньому суспільстві. По-четверте, цивілізація розглядається як характеристика цілісності усіх культур з підкресленням їх загальнолюдської єдності, зокрема «світова цивілізація», «цивілізований спосіб життя». По-п'яте, як стан культури в тій чи іншій галузі людської діяльності («технічна цивілізація»). По-шосте, визнається відмінність культури як сфери не лише духовної діяльності, а цивілізації як матеріальної діяльності та її результатів. Будь-який із наведених варіантів дефініції цивілізації передбачає зв'язок і взаємодію з культурою. У третьому варіанті, що є одним з найуживаніший трактувань, переважає історичний підхід. В окремих випадках культура становить особливий шар цивілізації, який 15 визначає її людську сутність, а цивілізація є «захисним середовищем», в інших цивілізація – матеріальна основа вияву духовної сутності культури. Процес розвитку цивілізації і культури в історичному аспекті нерівномірний, у темпі вони не збігаються. Певні періоди розквіту мистецтва й літератури не відповідають загальному розвитку суспільства, його прогресу. З іншого боку, бурхливий розвиток матеріального виробництва, рівень життєво необхідних потреб суспільства в ХХ столітті не супроводжувалися адекватним рівнем духовної культури. У житті типовим стало поширення діляцького практицизму, споживацької психології, обмеженої орієнтації на вузьку професіоналізацію, зневаги до культурної спадщини, до гуманітарних знань і мистецтва. Розвиток цивілізації за таких умов зазнає однобічності. На основі викладеного можна зробити висновок, що культура являє собою такий особливий феномен, який не можна емпіричним шляхом відокремити від будь-якої сфери суспільного життя, Вона, по-перше, є результатом діяльності людей, продуктом праці і, по-друге, процесом творення, дальшого розвитку й збагачення матеріальних і духовних цінностей; по-третє, це умови життєдіяльності людей, конкретний тип культури, її рівень, в якому перебувають люди; по-четверте, способом життєдіяльності людей, в якому втілюються культурні досягнення. Все життя людини – це світ її культури. У ньому органічно поєднуються традиції й новаторство, стійкість і мінливість, які утворюють безперервний процес наступності історичного прогресу.

4. Найдавніші сліди появи державності у період залізного віку. Кочові племена на території сучасної України: кіммерійці; скіфи; сармати.

Розвиток людського суспільства в первісні часи проходив на українських землях ті самі стадії, що й в інших регіонах Землі. В основі визначення часових меж періодів прадавньої історії людства лежить переважаюча роль того чи іншого матеріалу у виготовленні знарядь праці.

Давню історію людства поділяють на доби:

- Кам'яна доба (палеоліт, мезоліт, неоліт);
- Мідно-кам'яна (енеоліт);
- Бронзова;
- Залізна.

Держава – це політична форма організації суспільства, що характеризується суверенною владою, політичним і публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів та організацій, наданням своїм рішенням обов'язкової правової форми, встановленням податків з метою ефективного функціонування механізму влади та реалізацією загально соціальних повноважень.

Перші державні об'єднання на степовому півдні України за часів ранньої залізної доби були утворені кіммерійцями, таврами, скіфами, сарматами та греками-переселенцями.

Кіммерійці – стародавні кочівники, які жили на території Північного Причорномор'я в X-IVст. До н.е.

- Провідною галуззю господарства було кочове скотарство, насамперед конярство, яке давало змогу максимально використовувати природні ресурси займаних територій.

- Значну роль відігравала війна.

- Ведучи кочовий спосіб життя кіммерійці не мали довготривалих поселень і жили в тимчасових таборах та зимівниках.

- Їх суспільство складалося із племен об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями.

Скіфи – об'єднання племен, які панували у степових районах Північного Причорномор'я (сучасна територія Пд-Сх. України і частина Криму) протягом VII-IIIст. до н.е.

- VI ст.. формування державного об'єднання Велика Скіфія. Державу очолювали представники єдиної династії, влад передавалася спадково. Суспільство складалося із общинників, воїнів та жерців. Це перші паростки державності на українських землях.

- Населення поділялося на:

- мігруючі племена (скіфи-кочівники, «царські скіфи»)
- осілі племена (скіфи-землероби, скіфи-орачі).

- Родова організація - основна суспільна одиниця. Кожна сім'я мала свою отару, стадо корів, але земля як і землеробів належала общині. Поступово відбувається розпад родової організації.

- Початок класоутворення через зростаючу майнову й соціальну диференціацію

- На рубежі VI-IVст. до.н.е. у Скіфії відбувається становлення класового суспільства та виникнення рабовласницької держави. Цар Атей зумів об'єднати під своєю владою територію від Азовського моря до Дунаю.

- На межі IV-IIIст. до.н.е раптовий спад могутності Скіфії через вбивство македонським воїном Атея, погіршення кліматичних умов і усихання степів, напади кочовиків

- Утворення Малої Скіфії у Нижньому Подніпров'ї зі столицею Неаполем.

- Занепад у IIIст. до.н.е внаслідок нападу сарматів.

- Поховальний обряд включав у себе поховання воїна зі зброєю. Бальзамоване тіло вельможих возили по всіх племенах 40 днів а потім ховали із прикрасами, зверху насипаючи високий курган.(Чортотлик, Солоха, Киїк-Оба, Товста могила).

Сармати – назва походить від іранського «саороман» «савроман» - оперезаний мечем. За легендою сармати походили від шлюбу скіфів і амазонок.

- У військовій справі сармати були ще більш войовничішими і жорстокішими за скіфів

- Основним заняттям було кочове скотарство. Розводили коней рогату худобу, овець.

- Полювали на степових звірів і птахів.

- Жили табором у наметі, поки худоба не випасе траву.

- Основа суспільного устрою – родова община.

- Поховання подібне до скіфів.

- Особливістю сарматського соціального устрою була гінеократія – високе становище у суспільстві жінок. Сарматки були воїнами н рівні чоловіків.

- «сармат» - підвладний жінці.

5. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї.

В історії людства велике значення мало античне суспільство, досягнення якого лягли в основу розвитку європейських держав.

Складовою частиною античного світу були грецькі міста-держави Північного Причорномор'я, що виникли на території сучасної України. Вони мали безпосередній вплив на східнослов'янські племена, які пізніше утворили Давньоруську державу.

Соціально-економічний і політичний розвиток античних держав значною мірою зумовлювався впливом найдавніших центрів античної цивілізації – грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Грецькі поліси (міста-держави), що виникли на колонізованих землях, економічно і політично не залежали від своєї митрополії. Колонізація грецьким населенням нових територій мала організований характер і була одним із основних засобів ліквідації відносного перенаселення у митрополії.

На рубежі VIII-VIIст. На північних берегах Чорного та Азовського морів виникали античні грецькі міста-держави (поліси).

«Велику грецьку колонізацію» зумовила ціла низка причин. Український історик **О. Бойко** виділяє такі **теорії грецького переселення**:

- **Демографічна** – у I тис.до н.е. територія Греції була перенаселеною і тому частина греків змушена була емігрувати;
- **Аграрна** – у Греції не залишилося вільних земель, тому частина населення вирушила на пошуки нових територій;
- **Сировинна** – розвиток виробництва, ремесла і торгівлі підштовхував греків до пошуку нових джерел сировини, передусім матеріалу;
- **Військова** – постійні криваві та спустошливі війни, які вела Греція, змушували місцеве населення шукати безпечніші місця;
- **Соціально-політична** – внутрішня боротьба між різними верствами суспільства примушувала іммігрувати тих, хто зазнав поразки;
- **Етнічна** – полі етнічний склад грецьких міс спричинював між різними громадами конфлікти, які підштовхували до перенаселення.

Місто-держава або **Поліс** – центр політичного, економічного і культурного життя.

- для поліса характерний зв'язок громадських прав з володінням землею: громадянин той, хто має земельну ділянку;
- кожен громадянин поліса – воїн;
- держава ставила перепони для накопичення багатств (літургії);
- грек повноправний громадянин лише на території свого поліса, за його межами він політично безправний;
- античне місто-держава складалося з двох частин: безпосередньо з укріпленого поліса (місто) та хліборобських селищ (хора). Мало могутні мури, власне військо, охорону, карбувало монету, видавало закони. Мешканці міст обробляли поля, розводили виноградники, були ремісниками

На початку свого існування грецькі міста була **рабовласницькими республіками**. Право брати участь у управлінні містом мали лише вільні громадянини-чоловіки з 25 років. Жінки, іноземці, раби були позбавлені виборчих прав.

Уся **законодавча влада** в місті зосереджувалася в руках **народних зборів**, що вирішували:

- укладання миру чи оголошення війни;
- взаємовідносини з сусідами;
- грошовий обіг;
- нагородження громадян за особливі заслуги.

Виконавча влада зосереджувалася у руках **ради міста**, яка обиралася на однорічний термін і виконувала такі функції:

- подання питань для обговорення народними зборами;
- контроль за діяльністю виконавчих органів;
- розгляд кандидатур претендентів на державні посади.

ОЛЬВІЯ

Ольвію заснували у другій половині VII ст. до н. е. вихідці з Іонії, головним чином. ° Мілету. Існує також думка, що в цьому брали участь переселенці з Родосу, Хіосу, Самосу.

В перекладі з грецької Ольвія означає "щаслива". Так називали це місто-державу його жителі (що засвідчують написи на монетах), а себе – ольвіополітами. Сусіди

іменували Ольвію Борисфеном (через близькість до Дніпра), а її мешканців – борисфенітами. Іноді так називали себе і місцеві жителі Ольвії.

Найбільшого розквіту Ольвія досягла в V – першій половині IV ст. до н. е. Джерелом її багатства стали розвинені господарство і торгівля хлібом, рибою, худобою. За словами Геродота, у Дніпровському лимані добували сіль, яку використовували для соління риби – важливого продукту торгівлі.

Місто було незалежною республікою, правили ним **народне віче і сенат**.

Народне віче, в якому юридично могли брати участь усі повноправні громадяни, займалося зовнішньою політикою, обороною держави, взаємовідносинами з навколишніми племенами, зокрема організацією посольств. Воно видавало закони про грошовий обіг, вирішувало питання про забезпечення населення продовольством у неврожайні роки, приймало постанови про надання привілеїв купцям і звільнення їх від сплати мита, присвоєння громадянських прав іноземцям, видавало декрети про нагороди громадян за важливі послуги своєму місту.

До функцій **сенату** входило попереднє обговорення всіх найважливіших питань державного життя, після чого ці питання виносилися на розгляд народного віча. Сенат також контролював роботу органів виконавчої влади, займався перевіркою здатності кандидатур, що претендували на державні посади.

Виконавчу владу в Ольвії мали так звані **архонти і стратиги**, які обиралися народними зборами на один рік. За станом фінансів стежили колегії "дев'яти" і "одиннадцяти", а за станом торгівлі і промислу – колегії агораномів і астіномів.

Доходи держави склалися із зібраного мита, добровільних пожертвувань, податків на пожертви, платежів за арендоване державне майно, стягнених штрафів та конфіскованого майна. Кошти здебільшого витрачалися на, будівництво та ремонт міських споруд і укріплень, на проведення громадських свят і спортивних змагань, на нагороди, подарунки, на продовольство у неврожайні роки.

Становище Ольвії ускладнилося в останній третині IV ст. до н. е. у зв'язку з походами Олександра Македонського та утвердженням його держави.

В середині I ст. до н. е. Ольвію повністю зруйнували гети. Після цієї навали місто остаточно втратило значення одного із найважливіших центрів Північного Причорномор'я, хоча й робилися спроби його відновити.

ХЕРСОНЕС

Другим осередком цивілізації в Північному Причорномор'ї було західне узбережжя Криму з найбільшим містом **Херсонесом Таврійським** (півостровом таврів). Місце розташування Херсонесу на скелястому мисі, оточеному зручними для мореплавства бухтами, з точки зору його оборони було дуже вигідним.

З часу свого виникнення Херсонес, на відміну від інших античних міст Північного Причорномор'я, перебував у ворожому оточенні: в горах жили племена таврів-скотарів, а степи Криму були зайняті кочовими скіфами, які згодом увійшли до складу Скіфського царства в Криму.

Становище було настільки небезпечним, що херсонесити мусили укріплювати не тільки місто, а й його околиці. Напружені відносини стримували встановлення економічних зв'язків Херсонесу з місцевим населенням Криму. Тому господарською основою цього міста-держави стало власне розвинене багатогалузеве сільське господарство, згодом і ремесла.

Певну роль в економіці міста відіграла торгівля.

За державним ладом Херсонес на ранніх етапах історичного розвитку був типовим **рабовласницьким демократичним полісом**, а згодом набув деяких рис елліністичної централізованої держави, хоча й зберіг ряд інститутів, характерних для полісної системи.

Верховні органи – народні збори і сенат (рада) вирішували питання внутрішнього життя і зовнішньої політики.

Локальною **особливістю** Херсонесу серед держав Північного Причорномор'я була наявність службової особи, яку називали **царем (басилевсом)**. Назва "цар" мала досить умовний характер. Цар був епонімом – особою, ім'ям якої при датуванні державних документів називався рік. Цим, а також релігійними справами й обмежувалися функції царя. Згодом цей титул взагалі втратив будь-який практичний сенс і був символічно перенесений на богиню Діву, яка звалася "царюючою". Виконавчу владу здійснювали різноманітні колегії.

У V–VIII ст. Херсонес був найбільшим у Криму ремісничим і торговельним центром, мав місцеве самоврядування

Однак з XI ст. над Херсонесом відновлюється влада візантійського правителя, котрий проголосив місто столицею Криму, надав автономного статусу. Місто стає найближчим осередком візантійської культури, яка мала великий вплив на східних слов'ян.

Із занепадом Візантії і переходом чорноморської торгівлі до рук генуезців підпадає й Херсонес. Його спустошують постійними нападами орди половців і татар, і в XIV ст. місто зовсім занепало, а в XV ст. припинило своє існування.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА

Однією з рабовласницьких держав Північного Причорномор'я була **Боспорська держава**. Вважають, що виникла вона близько 480 р. до н. е. і що це відбулося внаслідок об'єднання грецьких полісів, які на той час існували на західних (Пантікапей, Тірітака, Мірнекій) та східних (Гермонесса, Фанагорія, Корокондама, Патраей) берегах Керченської протоки. Столицею Боспорського царства був Пантікапей.

На **першому етапі існування** Боспорської держави всі міста, що увійшли до неї, зберігали місцеве самоврядування і певну самостійність, зокрема у розв'язанні внутрішніх справ. Зовнішньополітичні, воєнні та інші важливі питання перебували, ймовірно, під контролем голови держави.

У Боспорській державі існувала **царська влада**. Але стосовно античних міст боспорські царі прагнули показати себе не тиранами-узурпаторами та завойовниками, якими вони, по суті, були, а законними продовжувачами республіканської форми правління і тому тривалий час називали себе архонтами.

Боспорські царі мали широкі функції. Вони були верховними володарями і розпорядниками земельних угідь, міст, поселень, наділяли ними своїх близьких осіб, нагороджували іноземних купців проксеніями і привілеями, керували збройними силами, їм підпорядковувалися судові органи. Влада царів розподілялася між членами їхнього роду. Численні функції виконавчої влади,

управління окремими районами та містами доручалися придворній знаті з родичів і наближених осіб.

Полісні форми управління – народні збори, рада, магістратури – навіть там, де вони якоюсь мірою збереглися, згодом були настільки обмежені, що, по суті, втратили реальне значення. Царі контролювали військо, військовий флот та загони, що надавалися в їхнє розпорядження вождями підвладних племен. В особливо небезпечні моменти до цих сил приєднувалося громадське ополчення.

Залежність місцевих племен (скіфів, сіндів, меомів та ін.) полягала у визнанні ними верховної влади боспорського царя, сплаті данини сільськогосподарською продукцією, участі у воєнних діях. Але вони зберігали свій племінний устрій, свої звичаї, особливості побуту. Групами племен керували вожді.

У другій половині II ст. до н. е. Боспорська держава зазнала гострої соціально-економічної кризи, що посилювалася загрозою нападу з боку Скіфської держави в Криму, яка посягала на незалежність Боспору.

Навала готів і боранів у середині III ст. підірвала економічне життя Боспорської держави. У 70-х роках IV ст. навала гуннів спричинилася до остаточної її загибелі.

6. Велике переселення народів. Держава антів

Історія східних слов'ян починається в епоху Великого переселення народів. Пік міграційних процесів припадає на IV-VII ст.

Причини переселення:

- похолодання клімату;
- експансія варварського суспільства на етапі розпаду родоплемінних відносин;
- тиск з боку східних степових кочівників;
- різке зростання активності молодих варварських народів в результаті ослаблення Римської імперії.

Анти – група слов'янських племен, що згадується візантійськими авторами з IV ст. до початку VII ст.

Етнонім «анти» іранського походження і означає людей, котрі перебувають на окраїні, рубежі.

Антський союз існував від кінця IV до початку VII століття. Антські пам'ятки в Україні – переважно прикраси до одягу й кінської зброї зі срібла, бронзи й білого металевго стапу, пізніше – бронзові прикраси (найбільше фібули) з виїмчастою емаллю, центр виробництва яких був у Києві, скарби золотих та срібних речей (Перещепине, Підгороддя б. Крилоса), нарешті городища роменського типу (с. Ромен на Чернігівщині).

Економіка

Основною галуззю господарства у антів було орне хліборобство із застосуванням залізного плуга, а також – осіле тваринництво і промисли (мисливство, рибальство, збиральництво). Високого рівня досягло ремесло (залізоробне, гончарне із застосуванням гончарного круга, склоробне та інші), яке значною мірою вже відокремилася від сільського господарства. З розвитком

ремесла було пов'язане виникнення більш-менш постійної торгівлі, що мала грошовий характер.

Класовий устрій

Анти перебували на стадії **розкладу первіснообщинного ладу і формування класових відносин**. У них панувало індивідуальне землекористування та зв'язане з ним приватне господарство. Починало виникати і приватне землеволодіння. Глибоким було майнове розшарування, про що свідчать численні багаті скарби монет і дорогоцінних речей. Широко розвивалось рабовласництво: візантійські автори пишуть про десятки тисяч полонених, яких анти перетворювали на рабів. Існувала работоргівля. Однак поряд з цим зароджувались і нові, прогресивніші відносини, що в подальшому привели до формування не рабовласницького, а феодального способу виробництва.

Військова організація

За відомостями Прокопія Кесарійського, Менандра, анти мали сильну військову організацію, виставляли військо до 100 тисяч воїнів (що можливо, перебільшено). Політичний союз антив був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності. На чолі цього об'єднання антив стояли царі («рексии») і можновладці, частина яких згадується у творах візантійських авторів (Йордан, Агафій, Прокопій, Менандр, Феофілакт Сімокатта та інші).

Культура

Культура антив відома на підставі писемних та археологічних джерел. Анти обожнювали сили природи. Вони мали капища, де стояли зображення ідолів з каменю або дерева (частина з них досліджувалася археологами). Відомо, що у антив існував культ богині-матері (за: П. Штепа "Українець і москвин"). Високого рівня досягло ужиткове мистецтво, особливо – в ювелірному ремеслі. Відомі кілька орнаментних стилів – геометричний, так званий «звіриний» тощо. Своєрідна, яскрава культура антив була одним з компонентів при формуванні у пізніші часи давньоруської культури.

Питання для самоконтролю

1. Як впливали природні умови на господарське та культурне життя населення України доби палеоліту?
2. Як процес зміни знарядь праці в епоху мезоліту вплинув на подальший розвиток первісного суспільства?
3. Що таке неолітична революція і як вона позначилася на розвитку суспільства?
4. У чому полягало значення широкого впровадження у життя людей заліза?
5. Яку концепцію походження слов'ян й чому вважаю найбільш переконливою?

Тема 2. Зародження української державності. Київська Русь.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Племінні княжіння Від Кия до Аскольда.
2. Варяги і руси
3. Концепції окремішності української історії
4. Державотвення Київської Русі.
5. Державно-політична влада в Київській Русі .

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Проблемні питання

1. Яка з двох теорій (норманська чи антинорманська) здається вам більш аргументованою? Чому?
2. Чи була у русів повноцінна державність до приходу в Київ варягів на чолі з Олегом? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. З якими зовнішніми ворогами на сході, півдні, заході і півночі доводилось боротися удільним князівствам?
4. Чому в Київській Русі було запроваджене саме християнство? Як це пояснюється в історичній літературі?

Опорний конспект

1. Племінні княжіння Від Кия до Аскольда.

ПІСЛЯ занепаду держави антів на території сучасної України створилася досить складна геополітична ситуація, спричинена впливами аварів, а потім і Хозарського каганату. Проте на руїнах колишньої антської держави почали формуватись так звані **племінні княжіння**. З-поміж інших найвпливовішим виявилось полянське князівство. Деякі сучасні історики вважають, що **племінні княжіння** не були початковою формою східнослов'янської державності, це - додержавні об'єднання.

Але так чи інакше, саме ці об'єднання стали попередниками майбутньої централізованої держави, об'єднаної навколо Києва.

Відомо, що з середини VIII ст. на Русі з'являються **варяги**. Так називали народи Скандинавії, яких нестача придатної для обробітки землі штовхала до участі у далеких мандрівках, пов'язаних з торгівлею, грабіжницькими нападами, піратством. У самій Скандинавії учасників завойовницьких морських походів того часу називали **вікінгами**, у Західній Європі – **норманами (північними людьми)**. Саме вони проклали шлях через землі східних слов'ян до Візантії. Це був відомий **шлях "з варяг у греки"**, який проходив через Фінську затоку, далі Невою і Ладозьким озером, а потім річкою Волхов через Ільменське озеро, річкою Ловать до верхів'я Дніпра і до Чорного моря. Варяги, прямуючи до Візантії, встановлювали контакти зі слов'янами, вели з ними торгівлю, а часто й осідали на їх землях.

Кожне зі східнослов'янських племен мало свій центр, де жили князь і дружина, знаходились основні культові споруди, присвячені язичницьким богам,

і були зосереджені економічні ресурси. Ці **племінні центри (гради)** найчастіше мали укріплення із земляних валів та ровів, були справжніми фортецями. У» годину небезпеки за стінами такої фортеці переховувалися місцеві жителі – селяни, ремісники.

До таких центрів належав і стародавній **Київ**, який виникає як центр полянського князівства, потім стає центром "Руської землі" і нарешті – Київської держави або Київської Русі.

Літописна традиція наводить легенду про заснування Києва трьома братами – Кием, Щеком та Хоривом – і їх сестрою Либіддю, які збудували перше городище на Старокиївській горі. Ця слов'янська легенда переповідається письменником Заноном Глаком у VII ст., він пише про заснування Києва – Куара в землі Полунія (від "поляни") Куаром, Ментеєм і Хорсаном

У легенді є зерно правди, бо археологічні дослідження виявили в Києві три окремих міста, що об'єдналися лише за княжої доби. Згідно з археологічними розкопками, час виникнення Києва датують кінцем **V – початком VI ст.** (для святкування 1500-ліття Києва **було взято 482 р.**, у 1982 р. урочисто відзначили цю знаменну дату). На зламі VIII–IX ст. Київ перетворився у значний політичний міжплемінний центр. Поступово навколо нього були об'єднані значні території між Балтійським та Чорним морями.

В останні роки дослідники, вивчивши свідчення ранньосередньовічних хронік (вірменської та візантійської), дійшли висновку, що **Кий** був реальною історичною особою, жив наприкінці V-го у першій третині VI ст. і був полянським князем. Літописи говорять про відвідини Кием Царгорода у 528 р. на запрошення імператора Юстиніана. Мандруючи до Візантії, Кий заснував фортецю на Дунаї і назвав її Києвець. Історики вважають, що останніми князями династії, яку започаткував Кий, були **Дір і Аскольд**. У давньоруських літописах вони завжди виступали разом, але, на думку вчених, князували вони не одночасно: **Дір у 30-ті рр. IX ст., а Аскольд заступив його у 60-ті рр. IX ст.** Про Діра залишилося мало свідчень, значно більше про Аскольда.

Сучасні історики вважають, що в часи Аскольда і Діра в Східній Європі виникла перша слов'янська держава, яку можна називати **Київським князівством**. Сталося це приблизно в **40– 50-х роках IX ст.**

Територія Київського князівства Аскольда була невеликою – воно охоплювало землі навколо Києва, головним чином колишнього князівства полян. Але її державний, економічний і воєнний потенціал був значним. Це доводить і політика, яку проводив Аскольд:

1. започаткував політику збирання земель союзів східнослов'янських племен навколо Києва.
2. організував перший похід Русі на столицю Візантії Константинополь (Царгород) у 850 р. і уклав вигідний торговельний договір.
3. ходив походами проти хозар, дунайських болгар, уличів, древлян.
4. щоб підняти авторитет своєї влади, прийняв титул кагана, що за тих часів прирівнювалося до титула імператора.
5. разом зі своїми дружинниками прийняв християнство.

Проте Аскольду не вдалося впровадити християнство як державну релігію. Проти християнізації виступили прихильники язичництва. Вони заручились підтримкою новгородського правителя варяга Олега. Олег здійснив похід на Київ і підступно вбив Аскольда.

Згідно з літописними даними, у 882 р. він починає княжити в Києві. Саме за князювання Олега (882-912 рр.) Київське князівство перетворилося на велику державу – Київську Русь, що об'єднувала більшу частину східнослов'янських племен. Відтоді Київ став столицею східнослов'янського об'єднання – "матір'ю городам руським", а київський князь – "великим князем руським", "під рукою" якого були інші князі.

2. Варяги і руси

Коли ми замислюємось над питанням, звідки походить сама назва «Русь», то опиняємось мимоволі в полі давно відомої полеміки між «норманістами» та «антинорманістами». Коротко нагадаємо, щодо табору істориків-норманістів належать ті, хто вважає, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли **«варяги»**, тобто скандинавські народи, які в добу появи Київської держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність.

Уперше **«норманську» версію** про походження Русі як держави висловили німецькі історики XVIII ст. - **З.Байер, Г.Міллер, А.Шлецер**. Першим їхнім опонентом був **М.В.Ломоносов**, котрий **рішуче виступив проти абсолютизації «варязького фактора» в становленні державності русів.**

Норманська теорія . У середині XVIII ст . німецькі історики **Г .Байер та Г . Міллер**

розробили так звану норманську теорію . Посилаючись на “Повість минулих літ”, вони стверджували , що державність на землі Київської Русі принесли вихідці із Скандінавії – нормани , які вели активну військову , торгову й політичну діяльність.

За тих умов, коли фактів, особливо археологічних, було ще обмаль, полеміка носила не стільки науковий, скільки ідеологічний характер. Йшлося, власне, про своєрідний «державницький патріотизм», речником якого виступив антинорманіст М. В. Ломоносов, та «космополітизм» німецьких учених, які нібито через надмірну роль **«варягів»** намагалися принизити державотворчу здатність слов'ян. Слід сказати, що «норманізм» дійсно зародився за своєрідних обставин, коли при дворі російських царів середини XVIII ст. великим був вплив німців. Досить згадати регента Бірона й «біронівщину», етнічне походження імператриці Катерини II. Та справа не лише в цьому, а і в тому, що Німеччина, починаючи з Петра I, мала неабиякий інтелектуальний вплив у Росії XVIII ст. Принагідно слід згадати, що й М.В.Ломоносов здобув вищу освіту не де-небудь, а в тій же Німеччині. Але почуття патріотизму брало своє, і знаменитий вчений поклав початок цілому напрямкові в російській, так само як і в українській історіографії, повторюємо, відомому як **«антинорманізм»**.

Що ж пропонують перші й другі у зв'язку з питанням про походження етноніму «Русь»? Обмежимося лише деякими, найхарактернішими прикладами.

Так чи інакше, до «норманської» версії походження Русі пристає значна більшість учених світу, окрім російських та значної частини українських. Серед відомих російських фахівців-«норманістів» був глибокий дослідник літописів **О.Шахматов**. Серед українських «норманістів» слід виділити **О.Єфименко**, **Д.Дорошенка**, **Є.Маланюка**.

Суть «норманізму» загалом зводиться до того, що скандинавське плем'я - «варяги», - як про це свідчить літопис, було спочатку вигнане слов'янами за свої етнічні території, «за море», після чого слов'яни відмовилися сплачувати варягам данину і «почали самі в себе володіти; і не було в них правди, і повстав рід на рід; і були усобиці в них, і самі між собою воювати почали. І сказали: «Пошукаємо самі в себе князя, і щоб володів нами, і суди по ряду, по праву». І пішли за море до варягів, до русі, і звалися бо ті варяги русь. Інші так само зовуться свеї, інші - урмани, англя-не, інші - готи, от так і ці [прозивалися русь]. І сказали русь, чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і багата, а наряду нема в ній, ідіть княжити і володіти нами». І зібралися три брати з родами своїми, і взяли з собою всю русь, і прийшли найперше до словинів, і поставили город Ладогу, і сів найстарший, Рюрик, в Ладозі, а другий Синеус, - на Біліозері, а третій, Трувор - в Ізборську. І од тих варягів прозвалась земля Руською»².

Отже, як бачимо, підставою «норманізму» є свідчення літопису. Але з літописами, які описували події, що відбувалися століттями раніше, ще можна якось дискутувати, встановлюючи пізніші інтерполяції, кон'юнктуру редактуру та ін. Антинорманісти, як ми це побачимо надалі, саме на критиці літописних джерел будують свою версію походження Русі. Важче, однак, з тим фактом, що і досьогодні західнофінське населення визначає шведів за допомогою досить красномовного етноніму: «Киоізі» («Русь»).Ця обставина розглядається багатьма істориками як вирішальний доказ на користь «норманської теорії». Існують ще й інші підстави, наприклад, назви Дніпрових порогів, наведені в праці візантійського імператора Костянтина Порфірородного «Управління імперією».

Висновок, до якого приходять відомий учений-історик О.Я.Єфименко стосовно походження «Русі» та становлення її державності, такий: «Із мовленого вище легко довести, що Русь, яка водворилася в Києві, без особливих труднощів підкорила собі південноруські племена, - спочатку ті, які ближче до Києва, а потім і більш віддалені. Підкорення це, звичайно, не було запрошенням, тобто підкоренням цілком добровільним; але воно не було і завойовницьким». Ми б назвали цю позицію «пом'якшеним норманізмом», бо автор все ж не погоджується з літописною версією про «запрошення». Однак, його позиція цілком «норманістська» щодо етнічної належності «русів»: О.Я.Єфименко не вважає їх слов'янами.

До «норманістів» серед відомих українських істориків слід віднести й Д.Дорошенка. Про його «норманістичні» симпатії свідчать сторінки нещодавно перевиданої в Україні праці -«Нарис історії України» (в 2-х тт. - К., 1991), де, зокрема, говориться:

«Але були іще сусіди, які хоч і не межували безпосередньо з слов'янськими племенами, які тільки невеличкими колонійками

*осідали серед безконечних просторів східно-європейської рівнини, але саме цим сусідам довелося відіграти роль зав'язи, роль цементу, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена, й звести їх в одну політичну систему, в одну державу. Я розумію **варягів** або норманів. Вони ж, як можна думати, надали отій державі й збитій у ній масі східно-слов'янських племен одне спільне ім'я, яке залишилося навіки. Це ім'я - Русь».*

Цікавим у загальній концепції зазначеного тут історика є те, що він не заперечує, як це прийнято радикальними «норманістами», державність слов'янських племен у доварязьку добу. Полемізуючи з антинорманістами, Д.Дорошенко пише:

*«Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може і всі, східно-слов'янські племена мали свою державну організацію із своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII в. Але се була, видно, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хазарів. І ось появляються серед цих племен **варяги**, скидають місцевих князьків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варяжська династія Рурика».*

І, нарешті, спростовуючи аргументи тих істориків-антинорманістів, які вважають, що літописна легенда є історичний міф, створений навмисно, щоб таким чином надати легітимності варязькій династії, Д.Дорошенко зазначає:

«Можна добачати в цій легенді, занесеній у літопис, - не забуваймо - яких двісті років після подій, бажання легалізувати початок пануючої в Києві династії, виставляючи його як акт добровільного закликання. Але це не грає істотної ролі. Ми знаємо з історії ряд аналогічних фактів заснування серед тубільчого населення держав як раз тими ж самими скандінавами і в ту ж саму добу: в Нормандії, в Сіцилії, нарешті, в Англії. І там так само переможці скоро засимілювалися з переможеними і що найбільше - залишили свою династію, а подекуди й своє ім'я. Те саме було й у нас».

Такою «норманістичною» є думка одного з провідних українських істориків першої половини ХХ ст. Нарешті, хотілося б звернути увагу ще на одну непересічну постать із тих, хто висловився на користь «варязького» походження Русі. Щоправда, це не стільки думка фахового історика, скільки культуролога. В його міркуваннях ми також зустрічаємо пронорманістичні погляди щодо початків нашої державності. Йдеться про **Є.Маланюка**. В своїй також нещодавно перевиданій праці «Нариси з історії нашої культури» Є.Маланюк, полемізуючи з «антинорманістом» М.С.Грушевським, і, всупереч останньому, обстоюючи «варязьку» теорію в походженні нашої державності, зазначає таке:

«Шукати джерела назви «Русь» в назві річки «Роси» чи прикметника «русявий», як робить Грушевський, це значить, властиво, ухилятися від прямого шляху, бо ж давно відомо, що: 1) фіни називають шведів «ру-отсі», що 2) тризуб - державний герб Володимира Великого і Ярослава - знаходимо в Данії, що 3) імення перших

князів, як імення «русів» на договорах, напр., Олега з Візантією - є скандинавські і т. д. і т. п.»

Найдостеменнішим доказом у справі варязького походження держави Київська Русь Є.Маланюк вважає таке: «Але існує один факт, на наш нефаховий погляд, такої очевидності і ваги, що всякі дискусії в справі сенсу поняття «русь», а тим самим ролі варязтва в будові Київської Держави середньовіччя - стають зайвими. Це той уступ з відомої праці візантійського цісаря (X ст.), Константина Порфірогене-та (Багрянородного), де подано рівнобіжно назви дніпровських порогів у двох мовах: «словенський» і «руський». З того документу випливає недвозначно, що мова «словенська» є українська, ц. т. староукраїнська, а «руська» - поза всякими сумнівами -шведська».

Є.Маланюк вважає, що

«варяги» виконали щодо осілого хліборобського населення місію збудника, прищепивши йому почуття «меча» й «держави», коротше, виконали роль «Риму» в нашій історії. «І таким чинником були, без сумніву, нормани, що їх наш літопис зве «варягами»».

Є в Маланюка припущення і критичні міркування щодо літописної легенди в зв'язку із «запрошенням». Так, він вважає, що «варягізація» слов'яно-полянської землі, тобто осереддя формування українського етносу, не була такою ідилічною, як це змальовує нам легенда. Автор припускає, і психологічно та, власне, і фактологічно це цілком зрозуміло, що **«варяги мусіли завойовувати, отже, битися. Нападні мусіли боронитися (і то досить дошкульно для варягів)** і т. д. Та й племена, що на них **варяги** натрапили, не роблять своєю вдачею враження надто мирного і лише хліборобсько-покірливого. Трагічний епізод князя Ігоря - чоловіка Ольги - з дерев'янами рисує нам це плем'я зовсім не в" стилі затурканих селян: чисто «варязька» помста Ольги, правдоподібно, відносилася до цілком відповідних партнерів». На завершення сюжету з «української норманістики» додамо, що представники цього напрямку позбавлені психологічного комплексу «враженої національної гідності» від того, що **варяги** стояли у витоках нашої державності. Мав, очевидно, рацію той-таки Є.Маланюк, коли писав:

*«Сказати б, що це б'є по нашій національній гордості? Та ж **варяги** (нормани) заклали підвалини Британської імперії, залишили своє ім'я у Франції (Нормандія), заснували державу на Сіцилії. Нічого особливо принижуючого чи соромливого для нас - перебувати в такому сусідстві - немає».*

Отже, ми розглянули лише деякі, але найхарактерніші прояви «норманістичної версії» в українській історіографії, яка охоплює проміжок часу більш, ніж у півстоліття - кінець ХІХ, коли з'явилася праця О.Я.Єфименко, до середини ХХ ст., а точніше 1954 р., - час появи зазначеної тут праці Є.Маланюка.

Антинорманісти (включаючи С. Геденова, М. Грушевського, Б. Д. Грекова. С.Юшкова, Б. Рибаківа, М. Н. Тіхомірова, В. Н. Пашуто, Н. В. та А. В. Рязановських) наводять такі протилежні докази:

1. Назва Русі, спочатку була зв'язана не з Великим Новгородом і не з Ладогою на півночі, а з Києвом на півдні. Більше того, Русь існувала на Київщині від непам'ятних часів. Для підтримки цієї тези наводяться два аргументи: по - перше,

вищенаведені топонімічні, себто існування назв кількох річок у тому районі, таких як Рось; по - друге, існування Історії церкви Псевдо-Захарії Ритора, складеної в 555 році після Р. Хр. (задовго до появи норманів), в якій є згадка про Нрос (себто, на їх думку, – Русь) у зв'язку з деякими північно-кавказькими народами, що жили, як приймають, на південь від Києва.

2. У Скандинавії не було відоме ніяке плем'я чи народ під назвою Русь, і ні одне староскандинавське джерело, включно з сагами, не згадує про нього.

3. Скандинавські імена руських послів, що відвідали Ингельгайм у 839 році і підписали договори з Візантійським Царством у X ст. не є доказом, що Русь були скандинавами (шведами). Нормани були тільки представниками слов'янських руських князів, фахівцями, які виконували торговельні та дипломатичні доручення. Тому і в них бачили людей "з роду руського" ("от рода русьскаго").

4. Один з найстаріших ісламських письменників Ібн Хурдадбег, який писав бл. 840-888 років, ясно називає Rus племенем слов'ян.

5. Археологічні матеріяли з міст і торговельних шляхів Східної Європи показують, що в тому районі перебувало мало скандинавів.

3. Концепції окремішності української історії

Але, як підкреслював Д.Дорошенко, більшість українських учених-істориків, і що головне, тих, хто створив славу цій науці, піднявши її до висот світового рівня, стояли все-таки на **антинорманістичних позиціях**. Серед них - **Костомаров, Антонович, Грушевський, Багалій, Пархоменко та ін.** Це та обставина, а саме «антинорманізм», що об'єднує блискучу плеяду українських істориків з переважною більшістю російських, які, власне, й започаткували в особі М.Ломоносова так звану «**антинорманську школу**». Для цієї школи загалом є характерним вважати, що слово «Русь» варягів жодним чином не стосується, що це етнонім слов'янського імені - «**рос**» чи «**роксоланів**», які мешкали південніше від полян, деє поблизу Озівського (Азовського) моря чи навіть серед поморських слов'ян у гирлі Одри та Лаби. Українські **антинорманісти** цікаві якраз не своїм «антинорманізмом», а тим, як вони розглядають історичний процес формування українського народу. На цій підставі вони, зокрема Костомаров і Грушевський, полемізували з російськими істориками, представниками так званої «**державницької школи права**» в погляді на російську, а в цьому зв'язку, й на українську і східнослов'янську історію взагалі.

ЯКЩО не брати до уваги славнозвісну «Історію Русів», яка чи не вперше в загостреній формі поставила питання про своєрідність національної **історії** в українській історіографії, то одним із перших, хто порушив це питання в площині наукової етнографії або так званого «народницького напрямку» в українській історичній думці, був М.Костомаров. У цьому плані принципове значення мала його праця «**Две русские народности**», де автор на матеріалі фольклору, особливостей побуту, житла, тобто етнографічних рис національного характеру, довів відмінність хоч і близьких, але цілком самобутніх народів: «великоросів» і «малоросів», або північних і південних русів.

Але найпоспідовнішим у критиці російської історіографії щодо проблем так званої «древнеруської народності» та походження її державності був **М.Грушевський**. Свої погляди щодо цього він виклав у статті, котра називається **«Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»**.

Стосовно поняття, яке було в ужитку в російській історіографії XIX ст., а потім успадковане радянськими (в тому числі українськими радянськими) істориками, «єдиної руської народності» або просто «древнеруської народності» замість того, щоб вжити «дві народності», то М.Грушевський називав його «баламуцтвом». Про це він нагадує в своїй «Звичайній схемі...».

Характеризуючи класичну «схему «русської» історії», тобто таку, якою вона склалась у російській історіографії, М.Грушевський пише:

«Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім йде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці до князівства Московського, слідиться історія Московської держави; потім Імперії, а з історії українсько-русських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом цієї історії».

Грушевський звертає увагу на те, що власне українська історія в цій схемі розглядається лише як «епізоди», а після того, як російська держава запанувала на історичних землях України-Русі, остання взагалі перестає цікавити «московоцентричного» історика або цікавить лише постільки, поскільки це зачіпає інтереси Московської держави, яка розросталася до меж імперії.

Історик з'ясовує в наступних своїх міркуваннях джерела подібної історіографії й доходить висновку, що

«схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії Російського господарства». Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів - права Київської держави, московського й імперського».

Потребує коментарів у цій цитаті теза про «московських книжників». Йдеться, очевидно, про візантійських священників, які в XV ст. емігрували до Москви, рятуючись від турків-мусульман, що захопили твердиню східного християнства - Константинополь, і принесли з собою ідею про «третій Рим», яким мала стати Москва. Задля цього вона повинна об'єднати землі своєї попередниці - Київської Русі, чому й слугувала тоді ж створена **ідеологема «собирания земель русских»**, яка в майбутньому завжди буде виправдовувати експансіоністську політику російських царів. Коли це питання фактично буде вирішено, на порядок денний стане так зване **«східне питання»**, тобто

повернення християнам православного Константинополя, хоча в основі такої ідеології лежатимуть далеко не християнські міркування.

Але повернемося до «звичайної схеми», як її визначає Грушевський. Піддаючи її науковій критиці, вчений пише:

«Передовсім дуже нераціональне сполучення старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII-XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, - для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного і культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-російської; Володимиро-московська - другої, великоруської».

З'ясовуючи вади «звичайної схеми» «руської історії...», Грушевський пропонує свій варіант чи «схему» розвитку **української історії**, яку він, виводячи з автохтонних джерел і, не покладаючись на будь-які зовнішні і, в першу чергу, «варязькі» впливи, вбачає в напрямку через **«київський період»**, **що переходить потім** не у «володимирсько-московський», а в **«галицько-волинський»**, а потім - **«литовсько-польський»**.

Ось як історик пояснює стосунки стародавньої Києва і Володимирського князівства, що на півночі

«Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, праві культуру, вироблені історичним життям Києва, а на сій підставі ще не можна включати Київські держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности ук раїнської до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань, - вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями стрічами».

Основний недолік «звичайної схеми» Грушевський вбачає в тому, що вона орієнтує розпочинати власну історію України десь з XIV-XV ст., а що було до того, то в кращому випадку висувається теза про «общерусскую» історію, яка фактично перетворюється на історію російської державності. Натомість вчений вбачає в самому понятті «русская історія» принаймні, три аспекти:

- перший - історію руської держави;
- другий - історію Росії або історію «руських народностей», до якої, звичайно, належать білоруська й українська **історії**;
- третій - історія великоруського народу.

Кожен з цих аспектів може бути предметом наукового вивчення, але в силу вже з'ясованих причин, переважає лише один аспект в «схемі «руської» історії» - це історія «государства російского». Грушевський вважає, що за певних змін «ідеології» чи програми наукового дослідження вона може бути послідовно переведена в історію великоруського народу, яка на той час, коли викладалися ці думки, на його погляд, ще не була написана.

5. Державно-політична влада в Київській Русі .

На думку відомих фахівців із цієї проблематики, Київська Русь являла собою могутнє державно-політичне утворення, що зародилось у IX столітті у Середньому Подніпров'ї та існувало до середини XIII століття . Ми поділяємо точку зору сучасних дослідників, які вважають, що віддати давньоруську спадщину лише одному зі слов'янських народів (українцям, росіянам чи білорусам) є науково некоректним.

Зазначимо, що протягом IX–XIII століть система політичної влади Київської Русі, яка була заснована на принципах ранньофеодального монархізму й феодалізму, зазнала істотних трансформаційних змін. Якщо за доби піднесення Київської Русі була сформована централізована монархія, то у період феодальної роздробленості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній. Протягом XII–XIII століть імперія Рюриковичів зазнала кардинальної еволюції від унітарної держави через федерацію й конфедерацію до сукупності кількох окремих суверенних держав . Напередодні монголо-татарської навали (1237–1241 роки) на Русі існувало близько п'ятнадцяти великих князівств, п'ять із яких – на землях, що є нині територією Української держави (**Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське та Галицьке**) . Новий історичний етап у розвитку феодальних відносин у давньоруському суспільстві хоч і супроводжувався розширенням імунітетних прав феодалів, проте не зруйнував складної системи васально-ієрархічних відносин. Основні інститути державної влади в Київській Русі, які визначилися ще на ранньофеодальному етапі, продовжували функціонувати і в період феодальної роздробленості.

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління.

_ На етапі становлення державності склалася дружина форма державності: на базі княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. Дружина виконувала не тільки роль війська, а й радників.

_ У добу піднесення Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, а на рішення князя впливає лише частина старших

дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

_ У період феодальної роздрібненості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішувала група найвпливовіших князів, котрі шукали компромісних рішень на своїх зібраннях (*колективний сюзеренітет*).

Основні елементи механізму політичної влади:

_ Великий князь київський. Він був головним носієм влади. У його руках зосереджена вся повнота законодавчої, виконавчої, судової та військової влади.

У своїй діяльності князь

опирався на дружину (постійне військо). Дружина формувалася на засадах васалітету й складалася зі старшої (бояри, військова аристократія) та молодшої дружин («отроки», «дітибоярські»). За службу старші дружинники отримували землю, молодші – частину здобичі та платню.

Провідним політичним інститутом Київської Русі була **князівська влада**. Князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя у місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілковито залежною від князівської влади. На князівську владу було покладено досить відповідальні й складні внутрішні та зовнішні функції, що мали забезпечити стабільність розвитку Київської держави:

- **законодавчо-судова функція** полягала в укладанні різних юридичних кодексів князем та його найближчим оточенням. Законодавча влада князів, яка поширювалася фактично на всі сфери міського та сільського життя, регламентувала юридичні норми функціонування адміністративно-територіальних структур, надходження данини на користь держави, здійснювала організацію та контроль щодо розподілу земельних фондів. Дотримання всіх цих правових норм, ініційованих князівською владою, покладалося на досить розгалужений, проте дієздатний з професійного погляду князівський адміністративно-управлінський апарат.
- **оборонна функція** - князівська влада мала вирішувати питання оборони країни чи землі, особистої участі князів як головних воєначальників у військових кампаніях.
- принципово важливою функцією було **забезпечення зовнішніх зносин з іншими державами, а також князівствами**.

Тож князь, уособлюючи центральний інститут політичної влади в Київській Русі, був гарантом нормального функціонування всіх органів управління слов'янської держави, символізував державну стабільність. До складу однопалатного станового органу входили **васали князя – земельна й дружинна знать, вище духовенство, а також представники міських магістратів**. Членів ради називали «дружиною» або «думцями». До компетенції князівської ради – думи належали найважливіші питання внутрішнього й зовнішнього життя країни, землі .

Невід'ємним структурним компонентом князівської влади й водночас важливою формою державного управління в Київській Русі другої половини XI–початку XIII століть були **міжкнязівські з'їзди**, які отримали назву «снemi». Вони стали постійним інститутом міжкнязівських відносин, що діяв до монголо-татарської навали. На снemах, ініціаторами скликання яких були великі київські князі, обговорювали питання подолання міжусобиць, внутрішньополітичних конфліктів, формування внутрішнього устрою правової системи в державі, організації оборони Київської Русі від нападу зовнішніх ворогів.

Практика князівських з'їздів – снemів – була **започаткована з'їздом Ярослави́чів** (Ізяслав, Святослав, Всеволод) **1072 року у Вишгороді**, на якому Ярослави́чі (Ізяслав, Святослав, Всеволод) затвердили засадничі принципи давньоруського законодавства.

Як свідчить історичний досвід, істотним елементом **міжкнязівських взаємин** у Давньоруській державі була **релігійна церемонія хрестоцілування** під час укладання угод чи складання присяги. Усталена традиція пошанування

хреста під час укладання угоди, яка була одним із визначальних чинників політичної культури та ідеології Київської Русі, відповідала сформованим християнським вченням понять про законність і порядок. Порушення норм християнської моралі викликало справедливий осуд церковних ієрархів. Питання християнської добродетності князів, дотримання ними непорушності угод, скріплених хрестоцїлуванням, було вельми актуальним для політичної етики й культури міжкнязівських відносин на Русі

- Боярська рада – дорадчий орган. До нього входили старші дружинники, бояри, міська еліта та представники вищого пдуховенства.

У кожному великому князівстві існувало декілька боярських угруповань, котрі виборювали право посадити на князівський стіл свого ставленика. Особливо гострою була боротьба за успадкування великокнязівського столу в Києві. У процесі цієї внутрішньої політичної боротьби окреслилися позиції двох боярських угруповань, одне з яких орієнтувалося на династичні традиції чернігівських князів Олеговичів, інше виборювало право на управління Києвом представників Мономахового роду. Результатом цього суперництва стала **система дуумвірату - одночасного «сидіння» на київському столі князів із двох найсильніших князівських династій .**

- Віче – народні збори вільного дорослого чоловічого населення міст, що вирішували важливі громадські та державні справи. Право скликати віче мав князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало широкі права: оголошувало війну, виганяло або запрошувало князя, чинило суд тощо. Взагалі у Київській Русі домінувала княжа влада, але в моменти її послаблення на перші ролі висувалися боярська рада або віче.

Важливим **елементом політичної влади** в Київській Русі є також **віче**. Історичні витоки віча пов'язані з додержавним періодом, коли у давніх слов'ян були започатковані збори громадян. У Київській державі віче асоціювалося із збиранням жителів певного міста або його частини для вирішення важливих громадських справ. Як свідчать писемні джерела, до компетенції віча належало вирішення законодавчих, судових питань, а також оборонних та зовнішньополітичних проблем. Слід сказати й про те, що попри домінуючу роль у державному управлінні Русі князівської адміністрації значний вплив на нього мав також політичний інститут віча.

В оцінці політичної сутності та значення віча представниками різних поколінь істориків є істотні розбіжності. Якщо одні дослідники вважали віче органом народоправства, який забезпечував участь у державному управлінні різних прошарків давньоруського суспільства, то інші оцінювали його як вузькокласовий інститут, що діяв винятково в інтересах феодалів, боярської аристократії. Вічові зібрання, які відбулись у Києві, свідчили про глибокі суперечності у правлячих колах міста. Для їх розв'язання сильніша боярська партія залучила представників торгівельно-ремісничого стану, які користалися ситуацією для зведення рахунків із князівською адміністрацією. Водночас загальноміське віче істотно впливало на розв'язання принципово важливих державнополітичних проблем давньоруського суспільства. Одним із переконливих виявів правової й політичної дієздатності київського віча було

запрошення на київський стіл **Володимира Мономаха в 1113 році**. Як свідчать історичні документи, на перше запрошення він відповів відмовою. Після повторного, надісланого до Переяслава, де розповідалося про можливість анархічного розвитку подій в Києві в разі нової відмови, Володимир, з огляду на історичні обставини та підтримуючи демократичне волевиявлення, змушений був зайняти Київ **як народний обранець**. Безперечно, широкі народні маси Києва висловили щире бажання повернути на великокнязівський стіл Володимира Мономаха, який мав їхню значну підтримку й довіру. Проте літописні джерела переконливо свідчать, що долю київського столу вирішував усе-таки не народ, а лише верхівка київського суспільства.

Соціальний склад:

1. **Панівний клас** – це феодала, т.зв. кращі, знатні люди. Він складався з князів, бояр, дружинників.
2. **Сільське населення**: вільне: смерди (більша частина селянського населення, общинники, що були особисто вільними, мали власність, платили певну ренту феодалам – за «опіку»); частково вільне: закупи (попадали в кабалу (тимчасову чи постійну) за купу – грошову позику), рядовичі (укладали ряд – договір з феодалом і визнавали залежність від нього на певний час або назавжди); невольне: челядь й холопи – особисто не вільні, не мали власності, перебували у повній власності феодалів.
3. **Населення міст**: вільні ремісники посадів; приватні ремісники, які працювали в дворах_садибах князів та бояр; купці; торговці.
4. **Православні священнослужителі**.

Однією з провідних суспільно-політичних структур Київської Русі, яка виконувала також окремі державні функції, була **Руська православна церква**. Вона неабияк впливала на всі сфери державного життя й фактично була частиною самої держави. **Церква сприяла встановленню на Русі нового способу виробництва, виробленню норм феодалного права**. Згідно з «Уставом» князя Володимира Святославича їй належала десята частина надходжень «во всей земле Русской». З часом це юридичне **право на десятину** ще більше розширилося.

Слід зазначити, що **Руська православна церква** :

1. надала значну допомогу князівській владі в об'єднанні східнослов'янських земель в одній державі,
2. стала ефективним і впливовим об'єднувальним чинником між різними давньоруськими землями,
3. відіграла значну роль у їхній боротьбі за національну незалежність країни.

Роль Руської православної церкви у політичній системі держави значною мірою визначалась особливостями її організаційної структури та міцною морально-правовою базою. На чолі Руської православної церкви з кінця X століття стояв **«Митрополит Київський і вся Русі»**, який мав візантійське походження. За підрахунками дослідників, із кінця X століття до 40-х років XIII на Русі конфесійну та суспільно-політичну діяльність здійснювали 22 митрополити. Їхню верховну владу над усіма єпархіями Русі визнавали беззастережно єпископи та удільні князі. Переважна більшість київських

митрополитів були високоосвіченими людьми свого часу, визначними богословами й полемістами, авторами церковно-правових творів.

Авторитет і влада київських митрополитів визначались їхніми повноваженнями. Митрополити разом із князями забезпечували висунення кандидатур єпископів, засновували єпископські кафедри, судили єпископів, які порушували богословські канони, здійснювали миротворчу діяльність. Окрім митрополитів, **активну участь у державному житті руських князівств брали єпископи, ігумени великих монастирів, священники.** Вони виконували різні доручення своїх князів, виступали як посередники й послі. Роль єпископів у суспільно-політичному житті Київської Русі не обмежувалася посольськими обов'язками або участю у князівських з'їздах і радах. Інколи за відсутності у місті князя його функції виконував єпископ.

5. Існувала також категорія ізгоїв – людей, що втратили зв'язок зі своєю соціальною групою.

Отже, **віче**, яке посідало чільне місце в політичній системі давньоруського суспільства, загалом **було вузькостановим органом державного управління**, а не повноцінним інститутом народовладдя чи широкої участі демократичних верств населення у політичному житті. **Керівна роль і переважне право представництва у ньому належали феодалним верхам суспільства.** Очевидно, що у Київській Русі в X–XIII століттях віче як орган феодалної демократії і князівська влада в особі великого князя та його аристократичного оточення взаємодоповнювали один одного, нерідко вступаючи в суперництво між собою.

Отже, конфігурація влади у Київській Русі поєднувала в собі монархічну, аристократичну, демократичну й теократичну моделі управління, які водночас конкурували між собою. Саме баланс різних напрямів та гілок політичної влади забезпечував єдність і цілісність цієї держави, її внутрішню стабільність на довготривалому відрізку історичного часу існування Київської Русі.

Питання для самоконтролю

1. Чи вірне твердження, що давньоруська державність виникла у 882 р.?
2. Якими були основні тенденції політичного життя русичів у період правління перших Рюриковичів (від Олега до Святослава)?
3. «Повість минулих літ» містить легенду про вибір віри князем Володимиром. Чи існували реальні альтернативи християнству у Київській Русі X ст.?
4. Чому князь Ярослав отримав прізвисько «Мудрий»?
5. Чи були у феодалній роздрібленості позитивні наслідки?
6. У чому полягають причини загибелі Галицько_Волинської держави?

Практичні завдання

1. Складіть історичний портрет князя Володимира Великого.
2. Вкажіть назви державних (племенних) утворень того часу, розташованих на сході, півночі та заході українських земель.

Тема 3. Місце і роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.

Мета вивчення: Визначити основні наслідки роздробленості Київської Русі; виділити передумови утворення Галицько-Волинської держави; простежити етапи становлення держави та державності у Галицько-Волинській державі; порівнювати особливості державно-політичної влади у Київській Русі та Галицько-Волинській державі; розвивати вміння на основі порівняння отримувати нові знання та удосконалювати навички проблемного вивчення теми; виховувати почуття патріотизму.

Ключові поняття: князь, віче, боярська рада, дуумвірат, двірсько-вотчинна система, воєводства, волості, волостелі, двірський, печатник, стольник, збройник.

План

1. Особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI–XII ст.
2. Утворення та етапи розвитку Галицько-Волинської держави.
3. Державний устрій Галицько-Волинської держави.

Проблемні питання

1. Дайте оцінку роздроблення Київської держави. Чи можна було зупинити цей процес і зберегти Київську Русь? Як саме?
2. Чому збройні сутички з іноземними загарбниками часто закінчувались поразкою руських князівств?

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.

8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без броду». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI–XII ст.

У XII ст. могутня ранньофеодальна держава Київська Русь роздробилася на окремі самостійні князівства і землі: Новгородську і Псковську землі, князівства Ростово-Суздальське, Муромське, Смоленське, Турово-Пінське, Полоцько-Мінське, Тмутараканське, Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Галицьке і Волинське. Державна влада в цих князівствах зосереджувалася в руках феодалів, які користувалися правом власності на землі, правом стежити за виконанням селянами повинностей і судити їх. На чолі кожного князівства стояв старший князь, що називався великим і був носієм верховної влади. Великий князь і вся феодальна знать жили за рахунок експлуатації залежного від них населення і тримали його в покорі.

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська і Галицька землі здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні взаємини. Ці взаємини стали передумовою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві.

У різні періоди до складу Галицько-Волинської держави входили Галицьке, Перемишльське, Звенигородське, Тербовлянське, Володимир-Волинське, Луцьке, Белзьке, Берестейське та інші удільні князівства. Майже впродовж півтора сторіччя Галицько-Волинська держава відіграло надзвичайно важливу роль в житті східних слов'ян.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяв ряд чинників:

а) вдале географічне положення (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників; крім того, Галицько-Волинське князівство розташовувалося на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів);

б) необхідність спільної боротьби двох князівств (Галицького і Волинського) проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом і проти монголо-татарської навали на Русь (Київська Русь);

в) енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича (1199-1205 рр.) та Данила Романовича Галицького (1238-1264 рр.);

г) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному росту та інтенсифікації торгівлі.

2. Утворення та етапи розвитку Галицько-Волинської держави.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався в декілька етапів:

I етап (1199-1205 рр.) - утворення і становлення Галицько-Волинського князівства. З ослабленням Київської Русі в 1141 р. виникло Галицьке, а в 1146 р. - Волинське князівство. Першими в Галицькій землі правили Ростиславичі - нащадки онука Ярослава Мудрого. Тим часом на Волині до влади прийшли Мстиславичі, що вели свою родовід від Володимира Мономаха Після смерті останнього Ростиславича в 1199 р. **Роман Мстиславич**, спираючись на підтримку дружинників, частину боярства та міщанства, які були незадоволені силою та свавіллям галицьких бояр, зайняв Галич. Він **об'єднав Галицьке і Волинське князівства**. Сміливий воїн, талановитий політик, жорсткий володар, князь здійснював активну зовнішню політику. Походи проти половців та Литви помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. В 1202 р. він заволодів Києвом і став великим князем. Літописець назвав його «царем на Русі», «самодержцем всія Русі». Князь Роман загинув у сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі. Його вдова з двома малолітніми синами втекла до родичів чоловіка у Польщу.

У своїй об'єднаній державі князю довелося вести досить рішучу боротьбу з галицьким боярством, яке виступало проти посилення княжої влади. Князь Роман здійснив два успішних походи проти половців. У 1203 р. Роман Мстиславич захопив Київ і прийняв титул великого князя. Він також скорив князів чернігівських, приєднав до своїх володінь Переяславщину та Київщину. **Територія майже всієї Південно-Західної Русі була під владою Романа Мстиславича.**

Роман княжив усього шість років (1199-1205 рр.). Під час війни з поляками він загинув у бою під Завихостом 19 червня 1205 р.

II етап (1205-1233рр.) - тимчасовий розпад єдиної держави. Після смерті Романа Мстиславича єдність Галицько-Волинського князівства була тимчасово порушена. Розпочався майже **сорокарічний період міжусобних воєн** та іноземного втручання у справи галицьких і волинських земель.. У результаті

довготривалої боротьби, яка закінчилась у 1221 р., чужинців було вигнано і князем став **Мстислав Удатний**, який походив з дрібних київських князів, а до того князував у Новгороді. У 1228 р. Мстислав Удатний покинув Галицьке князівство і передав його угорському королю. Цього часу, укріпившись на Волині, боротьбу за Галицьке князівство розпочав князь Данило Романович.

Характерні риси цього періоду:

_ прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодального права – оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213_1214 рр.) – людини, що не належала до династії Рюриковичів;

_ безперервне втручання у внутрішні справи західноруських земель сусідніх держав – Угорщини та Польщі, наслідком якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана, одруженого з дворічною польською княжною Соломеєю;

_ наростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе у 1223 р. на березі річки Калки (галицькі та волинські формування входили до половецько_русської коаліції);

_ боротьба за відновлення державної єдності з боку Данила Галицького. У 1221 р. він утверджується на Волині, у 1237_1238 рр. – повертає собі Галич та частину Галичини.

III етап (1238-1264 рр.) - об'єднання та піднесення князівства, активна боротьба із золотоординським ярмом. Тільки **в 1238 р.** волинський князь **Данило**, син Романа Мстиславовича, остаточно **оволодів Галичем, став князем галицьким і відновив єдність Галицько-Волинського князівства.**

Помираючи, князь Роман лишив двох малолітніх синів – чотирирічного Данила і дворічного Василька. Його вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою угорського короля Ендре II Арпада, була визнана боярами регентшею при малолітньому Данилі, але втримати владу не змогла. Восени 1205 р. – навесні 1206 р. удільний белзький князь Олександр, племінник Романа, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв м.Володимир, а в Галичі утвердилися сини князя Ігоря Чернігівського. Княгині Анні довелося утікати в Польщу спершу з Галича, а далі й з Володимира. Відтак Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь, до провінційного Белза.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко вступили в конфлікт зі свавільними галицькими боярами. Про гостроту протистояння свідчить те, що, подавляючи якусь змову, чернігівці ризикнули вдатися до репресій, під час яких за неясних обставин було вбито 500 бояр, а інші розбіглися – утекли до Угорщини. Саме тут під королівською протекцією мешкав малий Данило, тож галичани оголосили королеві про бажання повернути його на княжій стіл. Протягом 1210 р. з'єднані сили угорців і місцевої знаті взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич, і дев'ятилітній Данило був урочисто посаджений на престол, проте ненадовго: в 1213 р. Один з наймогутніших галицьких бояр Володислав Кормильчич став князувати у Галичі, а Данила відвезли до матері на Волинь. Князем на Русі міг бути тільки син князя, тож ця

подія стала приводом до нової колотнечі, в підсумку якої Ендре II передав галицьке княжіння своєму п'ятирічному синові Калману. За санкцією Папи Калман у 1217 р. був офіційно коронований на

Королівство Галицьке. Це не сподобалося краківському князю Лешкові Білому, який взяв під свій контроль Волинь. Намагаючись позбутися надто сильного сусіда, Лешко звернувся до свого двоюрідного брата, одного зі смоленських Мономаховичів Мстислава Удалого. Використавши перебування Ендре II у хрестовому поході, Мстислав у 1219 р. вибив угорців з Галича. У цих подіях безпосередні спадкоємці Романа Мстиславича, Данило і Василько, ролі ще не відігравали. Лешко Білий, який розпоряджався на Волині, помістив їх матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'яниці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні юні княжичі не втрачали надії повернути батьківщину. Як каже літописець, вони, на Володимир приглядаючись, говорили: «Чи сяк, чи так, а буде Володимир наш з Божою поміччю». Певності додавало й те, що волинська

знає, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повівся стосовно племінників лояльно: у 1215 р., коли Данилові виповнилося 14 років, Лешко змусив Олександра Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі. Впродовж наступних 15 років брати «збирали» батькову спадщину, діючи в тісній злагоді між собою і витримавши кілька воєн, до яких були втягнуті краківські, київські, чернігівські та пінські князі, аж врешті зуміли підпорядкувати собі втрачені уділи. Тривожний проміжок 1230_1245 рр. літописець характеризує як наповнений багатьма заколотами і великими обманами, незчисленними битвами. У 1238 р. Данило Галицький розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену, які захопили місто Дорогочин, взявши у полон магістра ордену Бруна. За літописом Данило напередодні проголосив: «Не личить держати нашу батьківщину крижівникам (хрестоносцям)». Незадовго до зруйнування Києва Батисем Данило укріпився там, й доручив управління тисяцькому Дмитрові, досвідченому воєводі, який і очолив оборону міста. У період монгольської навали Данило перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити керівництво цих держав до антимонгольського союзу. Повернувшись до рідної землі, Данило змушений боротися не тільки з наслідками татаро_монгольського нападу, а й з черговим свавіллям бояр, які запросили на престол чернігівського княжича Ростислава. Тільки у 1245 р., одержавши у битві під м.Ярославом перемогу над військами Ростислава, Данило відновлює єдність Галицько_Волинської держави.

Літопис наділяє Данила Галицького повним комплексом княжих чеснот: мудрий, відважний, вродливий, тишиний, щедрий. Втім, цей ореол вмотивований: Данилові вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет в очах сусідів.

На довгі часи відійшли у тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки дипломатичним зусиллям Данила Галицько_Волинському князівству пощастило досягнути м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж на Київщині та

Чернігівщині. Так, володарі Галичини і Волині після поїздки Данила у 1245 р. на поклін у Сарай – за ярликом на княжіння, вважалися федератами хана: вони мусли висилати військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався виграти час для вирішального удару по золотоординцях. Активно укріплюються старі міста (перебудовані й укріплені Володимирський та Кременецький замки), зводяться нові фортеці, проведено реорганізацію війська: сформовано піхоту, переозброєно кінноту (особлива увага – важкоозброєній кінноті, ударів якої татари не витримували).

Водночас князь Данило намагався створити антиординську коаліцію, налагодив союзницькі відносини з Польщею, Литвою, володимиро_суздальськими князями. Проте коаліції створити не вдалося. Із середини XIII ст. Галичина і Волинь вперше стали об'єктом зацікавлень Римської курії. Безпосередньо руських справ торкалися сім папських послань травня 1246 р., у тому числі адресованих безпосередньо найсвітлішому королю Русі – Данилові Галицькому: Папа пропонував опіку Святого Престолу і переговори про з'єднання Руської церкви з Римом з метою організації спільної боротьби проти монголів. У 1253 р. Данило Галицький погоджується на унію руської православної церкви з католицькою. Проте плани Римської курії щодо створення всеєвропейської коаліції для війни з монголами реалізувати не вдалося, тож і проект поєднання церков втратив в очах Данила політичний інтерес і в життя запроваджений не був. Проте наслідком контактів зі Святим Престолом стала урочиста коронація галицько_волинського правителя в Дорогочині в грудні 1253 р. Данило уклав таємний договір із литовцями проти татаро_монголів, але невдовзі литовці його розірвали, й він залишився сам на сам з Ордою.

Наприкінці 1254 р. Данило відбив наступ військ Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих дій князю вдалося відвоювати землі вздовж Південного Бугу, Случі, Тетерева. Проте хани пильно стежили за «благонадійністю» своїх окраїнних васалів, організовуючи каральні акції. Саме так обернулися події 1258_1259 рр., коли темник Бурундай, простуючи через володіння Данила на Литву, наказав розібрати щойно збудовані міські укріплення. Сил для масштабної війни з монголами не вистачало, тож восени 1259 р. під особистим наглядом Бурундая було розкопано і спалено фортецю у Володимирі, розібрано укріплення Луцька, Крем'яця, Львова та деяких інших замків. Збереглися тільки оборонні споруди Холма. Саме тут після хвороби й помирає у 1264 р. князь Данило Галицький.

Наприкінці 1239 р. Данило Романович поширив свою владу на Київ, де залишив воєводою свого тисяцького Дмитра, який очолював оборону міста від орд хана Батия у 1240 р. Після завоювання Києва монголо-татари продовжили свій похід на захід і зруйнували більшість міст Галицько-Волинського князівства, завдавши йому важких втрат. Послаблення внаслідок цього княжої влади спричинило початок міжусобиць. У внутрішні справи держави знову почали втручатися іноземці. Край цьому поклала битва під Ярославом, у якій **17 серпня 1245 р. Данило та його брат Василько розгромили війська угорських**

і польських загарбників і загони бунтівних галицьких бояр. Боярська опозиція була остаточно знищена.

Данило Романович проводив активну зовнішню політику. Ще у 1238 р. він розгромив німецьких рицарів під Дорогочином, які надовго залишили спроби завоювання руських земель. Припинили втручання у справи князівства і польські князі. Було укладено мирний договір з Угорщиною. Внаслідок поїздки до Золотої Орди (1245-1246 рр.) Данило Романович змушений був визнати зверхність хана, але добився підтвердження своїх прав на Галицько-Волинське князівство. **Вінцем політичної діяльності Данила Романовича Галицького було прийняття ним королівського титулу. Коронація відбулася в 1253 р. в м. Дорогочині, де Данилу Романовичу були вручені королівські регалії, з цього часу не лише фактично, а й юридично Галицько-Волинське князівство набуло статусу самостійної Української держави, який визнавався Папою Римським і країнами Східної та Центральної Європи.** Саме королівство в очах європейської громадськості було державою руського народу, Руссю, спадкоємницею Київської Русі. Само воно на руїнах останньої стало єдиною політичною силою, спроможною об'єднати навколо себе решту українських земель.

Данило Романович продовжував активно вести воєнні дії з військами Золотої Орди. Одночасно він втрутився у боротьбу за Австрію та вів війни з литовськими князями. У 1250-х г. Данило Романович збудував Місто Львів, назвавши його на честь свого сина Лева, а раніше - в 1240 рр. на річці Угорці він заснував місто Холм. За його князювання галицько-волинська держава стала найбільшою державою в Європі. У 1264 р. Данило Романович занедужав і помер в м. Холмі, де і був похований у церкві святої Богородиці, яку сам і збудував.

IV етап (1264-1323 рр.) - початок поступового занепаду держави. Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність. Воно було поділено між синами князя – Левом, Мстиславом і Шварно. Найпоследовніше продовжував державницьку політику батька **Лев** (1264-1301 рр.). Хоча він і змушений був визнати свою залежність від улусу Ногая, все ж приєднав до князівства Закарпаття та Люблінську землю. У 1270 р. Лев I переніс столицю до Львова.

Єдність Галицько_Волинської держави відновилася у правління наступника Лева – князя **Юрія I** (1301_1315 рр.), який офіційно прийняв титул «король Русі та князь Володимирії». У цей час стабілізувався економічний розвиток, зріс добробут. Хоча Юрій змушений був віддати зміцнілій Польщі люблінську землю, його міжнародний авторитет зростає. Про те свідчить встановлення у 1303 р. окремої православної Галицької митрополії, що підпорядковувалася безпосередньо Константинопільському патріархові. Наступники Юрія, його сини – **Андрій I** і **Лев II** (1315_1323 рр.) – правили дуумвіратом, уклали військовий союз з Польщею і Тевтонським орденом проти Литви та Золотої Орди. Проте у битві з ханом Узбеком вони загинули, була перервана лінія династії Романовичів. Після смерті Данила Романовича галицькі і волинські землі формально лишилися однією державою, але всередині її відбувалося суперництво між Волинню, яку очолювали Василько Романович (до 1269 р., а

згодом його син Володимир 1269-1289 рр.) та Галичиною, де князував Лев Данилович (1264-1301 рр.). Розпочався поступовий занепад Галицько-Волинської держави. Від неї відходили окремі землі.

У етап (1323-1349 рр.) - занепад. Після смерті Андрія Юрійовича і Лева Юрійовича (Лева II) **останнім галицько-волинським князем був Юрій II Болеслав**, син дочки Юрія I Марії та мазовецького князя Тройдена. Князь не став маріонеткою бояр, а проводив самостійну внутрішню та зовнішню політику. Правив він у 1323-1340 рр. і продовжував політику своїх попередників. Юрій II Болеслав зумів врегулювати відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. Однак напруженими залишилися стосунки і Польщею та Угорщиною, які в 1339 р. домовилися про спільний наступ на Галицько-Волинську державу. У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, надаючи їм **магдебурзьке право**, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали невдоволення його політикою, і у квітні 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському.

Відразу після смерті Юрія II у внутрішні справи Галицько-Волинської Держави втрутилися іноземці. Польський король Казимир III Великий здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг утвердитися у Галичині. Влада перейшла до боярської олігархії на чолі з Д. Дедьком (1340-1114 рр.), який титулувався «управителем і старостою Руської землі». **Восени 1349 р. польське військо вторглося в Галичину і Волинь і захопило їх (за винятком Луцької волості). З цього часу Українське королівство припинило своє самостійне існування.** Розпочалась тривала й запекла боротьба Литви і Польщі за територіальну спадщину королівства. **У 1352 р. між ними було укладено мирну угоду, згідно з якою Польща зберігала права на Галичину, а Литва - на Волинь.**

3. Державний устрій Галицько-Волинської держави.

Державний лад Галицько-Волинського князівства (королівства) ніби був схожий на устрій Київської Русі, але у функціонуванні, повноваженнях та компетенції роль князя, ради бояр, віча була дещо іншою.

Князеві (королю) належала верховна законодавча, виконавча, судова, адміністративна та виконавча влада. Він очолював державу як суверен, керував збройними силами, зовнішньою політикою, фінансами (податки, карбування грошей). Проте абсолютної влади в державі князь не мав, вона обмежувалася впливовим боярством, особливо в Галичині, де боярський клан сформувався з місцевої земельної аристократії, ще родоплемінних часів. Політично сильні князі (Данило Романович) вели з ними криваву боротьбу, а слабші потрапляли під повний контроль. Другою особливістю державного ладу Галицько-Волинського князівства є *дуумвірат* - одночасне правління двох князів: одного на Волині (у Володимирі), другого - м Галичині (Галичі, Львові, Холмі). Йдеться про співправління Данила і Василька Романовичів, Льва I Даниловича і Володимира Васильковича, Андрія і Лева II Юрійовичів.

Боярська рада формально існувала як дорадчий орган центральної влади

при князеві. Та фактично рада скликала найбільш впливовими боярами, які прагнули обмежувати або регулювати владу князя. До її складу входили найбільші землевласники (бояри-аристократи), галицький єпископ, воєводи, намісники та суддя княжого двору (теж всі походженням з боярського стану). У часи занепаду влади князя бояри очолювали державу, наприклад, Володислав Кормильчич (в роки малолітства Данила Романовича) або Дмитро Детько (після смерті Юрія II).

Віче як пряме воле- і правовиявлення населення скликалося спорадично - або стихійно, або князем чи боярами у часи зовнішньої загрози чи внутрішньої міжусобної боротьби. Воно не мало чіткого регламенту, визначених повноважень та компетенції. Поступово його роль занепала і до XIV ст. звалася нанівець.

Система управління була **двірсько-вотчинною**. **Центральну виконавчу владу** очолював **двірський** (дворецький): керував князівським двором і вотчинами, чинив суд від імені князя, супроводжував його в поїздках. **Печатник (канцлер)** відав канцелярією, вів діловодство держави, охороняв печатку, керував писарями, перекладачами, архіваріусами. **Стольник** очолював фінансову систему, **збройник** забезпечував необхідним військо, **отроки та дітські** виконували різні доручення князя.

Місцеве управління належало призначеним князем у воєводства **воєводам**, у волості - **волостелям**, у міста - **тисяцьким або посадникам**. Найменшою адміністративною одиницею була **сільська община**, якою управляв **виборний староста**, але підпорядкований князівським урядовцям. Кожен на своєму місці був адміністратором, воєначальником та суддею. Судова влада не була відділена від адміністративної і складалася з державних, церковних та домініальних судів. **Отже, за формою правління Галицько-Волинська держава була феодальною монархією із сильною олігархічною верхівкою в особі боярства.**

Питання для самоконтролю

1. Складіть перелік князів Галицько-Волинського князівства із зазначенням років їхнього правління.
2. Визначте хронологічну послідовність чільних подій історії Галицько-Волинського князівства.
3. Поясніть значення понять і термінів «боярське свавілля», «монголо-татари», «Золота Орда», «золотоординське ярмо», «орда», «ярлик», «баскак», «улус».
4. Складіть історичний портрет князів: Романа Мстиславича, Данила Галицького, Лева Даниловича, Юрія I Львовича (за вибором).
5. Чи можна стверджувати, що правління Данила Галицького було добою розквіту Галицько-Волинського князівства? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Хто з галицько-волинських князів прийняв титул короля? Із якою метою вони це зробили? Чи досягли вони своєї мети?

Тема 4. Утворення поліетнічної литовсько-русько-українсько-білоруської держави

Мета вивчення: виділити основні етапи становлення державності та особливості державно-політичної влади у Литовсько-Руській державі; визначити наслідки польсько-литовських уній для українців; вчитися порівнювати державно-політичний лад та суспільний устрій Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Литовсько-Руської держави; розвивати навички отримання знань за допомогою історико-документальних фільмів; виховувати почуття патріотизму.

Основні поняття: князі (Сангушки, Вишневецькі), пани, шляхта, путні бояри, панцирні слуги, вільне селянство, напіввільне селянство, невільне (холопи, раби, отчичі), «тяглі селяни», «чиншові селяни», магдебурське право, удільні князі, Пани-Рада, Великий вальний сойм, копні суди.

План

1. Державотворчі процеси формування Литовсько-Руської держави. Польсько-Литовські унії.
2. Суспільний устрій литовсько-русько-українсько-білоруської держави.
3. Державний лад литовсько-русько-українсько-білоруської держави.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Державотворчі процеси формування Литовсько-Руської держави. Польсько-Литовські унії

Після розпаду Київської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства державно-правовий розвиток на переважній частині українських земель тісно пов'язується з експансією зміцнілої за князя Гедиміна (1316-1341) Литовської держави. В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на українські землі. Князь Ольгерд захопив Чернігово-Сіверщину, Волинь, Подніпров'я. 1362 р. литовське військо, в якому було чимало українців, розгромило військо татарських ханів на р. Сині Води, внаслідок чого до Литовського князівства відійшло Поділля. Після приєднання українських земель населення Великого князівства Литовського на 90 відсотків становили українці та білоруси. Учені по-різному пояснюють характер цього приєднання. Одні з них (В. Кульчицький) вважають, що литовські правителі завойовували українські землі, переслідуючи загарбницьку мету. Інші (Н. Полонська-Василенко, С. Юшков) роблять акцент на відносно м'якому характері їх "входження" до складу Литви. Однак і вони, й переважна більшість інших учених, сходяться на тому, що цю проблему треба розглядати в хронологічному сенсі.

На першому етапі литовська влада дотримувалася правила "ми старину не рушимо, а новину не вводимо". Між Великим князем і місцевою знаттю укладалися договори ("ряди"), за якими українські князі та бояри зобов'язувалися служити Великому князю, а князь – боронити землю від татар. Руські князівства зберігали у складі Великого князівства Литовського автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишалися такими ж, як і до входження в Литву. Державною мовою була давньоруська.

Проте пізніше унія Литви з Польщею докорінно змінила історію розвитку Литовсько-Руської держави й правове становище українських земель. Основою унії стала необхідність об'єднати зусилля для боротьби з експансією німецького Тевтонського ордену на схід. Зі сходу також загрожував сильний противник –

молоде Московське князівство. Однак реальне об'єднання Литви з Польщею затяглося на довгі роки.

1385 р. була підписана Кревська унія. Литовський князь Ягайло, одружившись з польською королевою Ядвігою, під ім'ям Володислава II став королем Польщі. Він зобов'язувався приєднати до Польщі литовські, українські та білоруські землі, повернути раніше втрачені Польщею й Литвою володіння, прийняти католицизм і зробити його державною релігією. Проте задуми Ягайла – Володислава II, який роздавав литовсько-українські землі польській знаті, не були підтримані його земляками. Цим скористався князь Вітовт, який збройно 1392 р. прийшов до влади в Литві. Литовські й українсько-білоруські князі проголосили його “королем Литовським і Руським”. Вітовт прагнув зміцнити Литовсько-Руську державу. Велику увагу він надавав розвитку промислів, торгівлі, будував нові міста й фортеці. Під його командуванням у Грюнвальдській битві 1410 р. литовське військо, до складу якого входили українські, білоруські та російські полки, разом із поляками, завдали нищівної поразки німецьким хрестоносцям.

Наступним етапом об'єднання стала Городельська унія 1413 р., яка зрівняла в правах польську й литовську шляхту. Але – тільки католиків, і цим внесла розкол на релігійному ґрунті. Загостренням релігійних і національних суперечностей у Литовсько-Руській державі скористалась православна Москва, до якої внаслідок російсько-литовських війн відійшли Смоленщина й Чернігівщина. До того ж іще реальнішою стала кримсько-татарська навала. 1484 р. військо хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ, пограбувало й спалило церкви, захопило в полон киян. Надалі українські землі щорічно ставали об'єктом спустошливих набігів татар. Усе це підштовхувало Велике Князівство Литовське до зміцнення союзу з Польщею.

1569 р. в Любліні відбувся спільний польсько-литовський сейм, де було підписано акт унії Литви й Польщі. Віднині перестає існувати литовсько-руська форма державності українського народу. За унії Корона (тобто Польща) і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Обирався спільний король, якого проголошували водночас і Великим князем. Здійснювалася спільна зовнішня політика, в обігові були спільні гроші. Польська й литовська шляхта отримували право володіти землями в обох частинах держави. Проте кожна з них мала свої герби, місцеві адміністрації, судочинство, війська. Після Люблінської унії починається колонізація українських земель: до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина.

Польсько-литовські унії та їх наслідки для українського народу.

Кревська унія 1385 року дала можливість польським панам заволодіти українськими землями, які доти входили до Литовського князівства, що втрачало державну самостійність. Католицька церква дістала можливість поширювати сферу свого впливу на українські землі, будувати там монастирі, ополячувати місцеве населення, допомогла об'єднаним силам розбити Тевтонський орден у Грюнвальдській битві(1410р).

Негативно вплинула Кревська унія і на політичне життя України. З її підписанням розпочалася ліквідація місцевих удільних князівств, що мали чималу автономію. Це викликало гостру протидію литовсько-білорусько-української знаті.

Кревську унію було скасовано у 1398 році.

Віленська унія 1401р. – визнання вассальної залежності Литви від Польщі, а після смерті Вітовта мало відбутися остаточне включення ВКЛ до Польщі.

Городельська унія 1413р. – ВКЛ визнається незалежною державою, хоча обрання і великого князя і контролювалося польським королем. Державний устрій ВКЛ мав реформуватися за польським взірцем.

Негативним наслідком для українського населення стало насадження католицизму, обмеження прав української православної шляхти, втрата української національності.

Люблінська унія 1569р. – Польща та Литва об'єдналися в єдину державу – РП, яку очолив король польський і великий князь литовський, обирався король польсько-литовським сеймом, створені єдині органи правління єдина монета, П і Л проводили спільну зовнішню політику, укр. Землі переходили під владу П і ділилися на 6 воєводств. Наслідки для України: майже всі укр. Землі об'єдналися в одній державі, що сприяло інтенсивному розвитку економіки, але і посиленню експлуатації селянства. Укр міста перетворювались на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі. Укр землі активно залучаються до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море. Поширюється католицизм, почався наступ на православ*я. Ставлення до релігійного життя було досить терпимим, українці мали змогу долучитися до зхевпропейської ренесансної культури. Виграла лише місцева шляхта, що отримала рівні права з польською шляхтою.

Берестейська унія 1596 р. (ініціатори укладання – Гедеон Балабан та Іпатій Потій). Православна і католицька церква об'єдналися в греко-католицьку (УНІАТСЬКУ); уніатська церква зберігала православні обряди, церковно-слов'янську мову, право на митрополичу та єпископські кафедри, право на одруження нижнього духовенства; уніатська церква визнала зверхність папи римського, учення католицької церкви; уніатське духовенство зрівнювалося в правах із католицьким звільнене від уплати податків; шляхта та міщани, які прийняли унію, також зрівнялися в правах з католиками, набули права обіймати посади в державних і міських урядах. Наслідки : утворилася Українська греко-католицька церква, яка обстоювала нац. Ідентичність українців і чинила спротив окатоличенню; почалася боротьба православних із греко-католиками, в українському суспільстві загострилися релігійні суперечності; не відбулося зрівняння в правах уніатів і католиків.

2. Суспільний устрій литовсько-русько-українсько-білоруської держави.

На початках Литовсько-Руської держави не відбулося змін у соціально-політичному устрої українських земель. Але з кінця XV ст. розпочався процес централізації Великого князівства Литовського. Давніх удільних князів з роду Рюриковичів замінили представники литовської великокнязівської династії.

Князі. Представники цієї категорії обіймали вищі посади місцевої адміністрації – воєвод, старост, каштелянів. Вони були різного походження. Так, князями з династії Гедиміновичів були Вишневецькі, Сангушки, Олельковичі, Острозькі, Чорторийські, Руженські та інші; Рюриковичів – Курбські, Лукомські, Кропотки, Четвертинські, Масальські, Оболенські, Сокольські, Пронські та інші; нащадки литовських удільних князів – Гольшанські, Ямонтовичі, тюркського походження – Глинські (Путивльські), Половці, Яголдаї, Темрюки, князі невстановленого походження – Капуста, Смаги, Козекі, Деревинські, Подгорські та інші.

Князям на українських землях належало близько 10% приватного земельного фонду. Головний елемент князівського права – суверенність землеволодіння. Князь мав право оголошувати власні розпорядження, жалувати грамоти, надавати землі своїм підлеглим, встановлювати повинності (незалежно від держави), право суду над підданими. Він – повний сюзерен свого володіння, з яким він міг вийти зі складу держави. Так, Бельські, Одоєвські, Трубецькі перейшли до Московського князя. Це могли собі дозволити лише династичні князі, а не служилі.

Пани (магнати) – своєрідна аристократія. Слово походить від чеського “пан” – вищий світський або церковний феодал. Пани були двох категорій:

пани радні – члени великокнязівської ради;

пани хоруговні – мали своє військо і виводили його на війну під власними знаменами ($\frac{3}{4}$ війська країни – це воїни панів хоруговних).

Головними ознаками панів були давність роду, отчинне (вотчинне) землеволодіння (невід’ємна власність роду, що передавалася у спадок). Проте було чимало і вислуг-кормлінь.

У XV-XVI ст. за етнічним складом пани Київщини і Брацлавщини поділялися так:

50% – місцевий руський елемент;

30% – тюркський (Балагура, Хлус, Шепіль, Калантай, Булгак, Кожан, Долмат, Шемет, Чечель). Вітовт осаджував (дозволяв оселятися на місцевих землях за умови визнання влади князя) татар або приєднував приграничні території, які були улусами хана, визначаючи за татарами їхні права феодала. Курщина, Путивльщина – тьма Яголдая, який прийняв зверхність литовського князя;

10% – волинський;

решта – литовсько-білорусько-молдавсько-російський елемент.

Панам належало приблизно 30% приватного земельного фонду держави. Представники цього стану обіймали нижчі урядові посади – ключників, городничих, мостовничих, хорунжих. Пани підлягали виключно юрисдикції великого князя.

Після земських реформ 1564-1566 рр. титул пан став приналежністю кожного шляхтича. Головні обов’язки: участь у військовому поході (військова повинність), направа укріплень (замкова повинність), зведення мостів (мостова повинність).

Шляхта (зем'яни) – верства (приблизно 2,5% від усього населення), що сиділа на землях, отриманих за військову службу. Основна маса постійного війська. Вона приводила з собою у військо своїх людей. У складі шляхти були українці, білоруси (Служки, Полози), литовці (Недригайли, Пашути), молдавани (Балики, Бринзи), угорці (Волощини), росіяни (Образцови, Московіти, Позняки, Грязні, Болотовичі). Виконували військову і прикордонну службу, канцелярські функції. Користувалися привілеями: звільнялися від сплати податків, не підлягали місцевій адміністрації. Це не була замкнена верства. До неї за певних обставин могли долучатися селяни, міщани, священики.

До феодального стану належала переважно **шляхта**. Шляхтичі мешкали на землях Великого князя й магнатів, які надавали їм за військову службу (як і російському дворянству). Вони були переважно держателями, а не власниками землі. Шляхта становила більшість постійного війська, за що діставала різні привілеї (звільнення від податків, непідлеглість місцевій адміністрації та ін.). Вона мала привілейоване право обіймати державні посади.

Однак цей стан не був замкненою кастою. Титул шляхтича могли отримати від Великого князя й представники інших верств – міщан, духовенства, навіть заможні селяни. Шляхта мала право стягати з підлеглого населення податки, вимагати виконання повинностей.

Українська шляхта сформувалася лише в першій половині XV ст. Привілеями короля Казимира IV на українських дрібних феодалів було поширено права та вольності шляхтичів. Загалом, шляхта у Литовсько-Руській державі протягом XV-XVI ст. стала досить впливовою і міцною верствою панівного класу. Шляхта поступово домоглася такого ж правового становища, яке мали князі чи пани-бояри, була основною опорою великокнязівської влади. Великокнязівський уряд надав шляхті права торгівлі, експорту сільськогосподарських продуктів, лісу, а також ввозу імпортих товарів без сплати мита. Феодали-шляхтичі влаштовували у власних маєтностях ремісничі майстерні, мануфактури, млини, розвивали промисли. Така протекціоністська політика держави щодо шляхти мала й негативні наслідки: гальмувався розвиток міст, натуральне господарство перешкоджало утворенню єдиного загальнодержавного внутрішнього ринку як основи політичної централізації.

Путні бояри, або **панцирні слуги**, – службовці, які виконували різні повинності – поштову, подорожну. За це отримували від уряду королівщини (державні села). Вони служили у війську персонально і виконували допоміжну функцію. Між козаками, боярами, панцирними слугами на прикордонні різниця у статусі була невелика.

Духовенство (православне і католицьке). Це – священики та їх родини. Вони підлягали суду єпископа. Духовенство поділялося на біле і чорне. Церковні посади були спадковими. Церкви та монастирі володіли селами, маєтками, містами. Їх засновували князі, пани, шляхта, міщани, селяни. Церква справляла великий вплив на мораль, культуру, освіту місцевого населення. За привілеєм 1387 р. католицьке духовенство звільнялося від податків, пізніше мало своє представництво у Пани-Раді.

Духовенство складало окрему суспільну верству. Під польською владою православна Церква втратила своє привілейоване становище. Польська влада контролювала всі вищі церковні посади.

Духовенство поділялося на "біле" та "чорне". "Біле" (церковне) духовенство було близьким до селянського середовища, мало можливість глибше проникати в життя селян та впливати на нього. Як писав М. Грушевський, воно було охороною національних традицій, національної свідомості українців, "Чорне" (монастирське) духовенство мало тісніші зв'язки з українською шляхтою. Серед церковних діячів

Селянство – антипод шляхти. Чим більше шляхта здобувала прав, тим більше втрачали селяни. Селяни поділялися на **вільних** (смерди), **напіввільних** (закупи), **невільних** – холопи, раби, отчичі (кріпаки). Проте усі були феодально залежними.

Вільні селяни мали земельні наділи, господарство і повну правоздатність. За вбивство селянина передбачалося покарання, як за і вбивство дрібного шляхтича.

Селяни були об'єднані у громади, очолювані старостою (отаманом). При старості існувала рада (обиралася на 1 рік). Староста і члени ради здійснювали копний (громадський) суд. Мешкали селяни "дворищами" (кілька хат), які очолював голова. Дворище – одиниця оподаткування. Декілька дворич склали село, а кілька сел – волость.

З XVI ст. селянську землю почали вважати державною або панською. Селянам заборонялося продавати свої наділи. Юридично це було закріплено у 1557 р. "Уставою на волоки". Згідно з нею встановлювався розмір волоки (приблизно 17-21 дес. на дворище), а решта землі віддавалася шляхті, яка на цих землях засновувала **фільварки**, обмежувалося право переходу селян, встановлювалася низка повинностей на користь держави та шляхти (чинш, панщина), усі землевласники одержали право суду над селянами. Лише тяжкі злочини (розбій, покалічення шляхтича тощо) залишалися у компетенції державних суддів. Втрачається роль громади. Кріпацтво у Галичині запровадили у XV ст., Великому князівстві Литовському – у XVI ст.

Єдине, що залишилося від свободи селянина, – це те, що його не можна було продати без землі та безкарно вбити.

За характером виконання повинностей селяни поділялися на 3 категорії:

- "тяглі селяни", які працювали на пана власною тягловою силою; **Тяглові**, які відробляли панщину, спочатку 8-10 днів на рік, а потім – 2-4 дні на тиждень. Сплачували державі податок (подимщина, поголовщина, воловщина)
- "селяни-ремісники", які займалися кустарними промислами (ковалі, ткачі, каретники)
- "службові селяни" (бортники, рибалки, конюхи, ловчі);
- "чиншові селяни" або "данники", що працювали на власній землі, сплачуючи данину натурою (податок натурою – медом, зерном, шкірою).

Міське населення. Воно було організоване за німецьким зразком. Існував поділ на корпорації, в яких привілейоване становище мало **купецтво, лихварі,**

реміснича верхівка, магістратські чиновники. Значну кількість міщан становили середні торговці, власники промислів, бюргерство (поспільство). Усі категорії міського населення об'єднувалися у цехи з власним статутом, судом і цехмістром на чолі. До міських низів належали дрібні торговці та ремісники, підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники ("партачі"), декласовані елементи.

Окремі міста отримали *Магдебурзьке право*. Але повну правоздатність мали тільки міщани-католики. Православних зобов'язували жити лише в певних районах міста.

Міста були великокнязівські, приватновласницькі, церковні і самоврядні.

З поглибленням феодальних відносин наприкінці XV ст. у Галичині, а у Великому князівстві Литовському на сто років пізніше, було запроваджено кріпацтво. Селяни втратили особисті й майнові права (право власності на землю, вільного переходу до іншого феодала та ін.).

3. Державний лад литовсько-русько-українсько-білоруської держави.

У другій половині XIV ст. після входження українських земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського деякий час тут зберігався старий удільний устрій. На чолі держави стояв **Великий князь**. Взаємини між Великим князем і князями місцевими мали васальний характер. Місцеві мали широку автономію у внутрішніх справах, але на вимогу Великого князя повинні були брати участь у воєнних походах зі своїм військом і платити данину (**підданщину**).

Великий князь (господар) стояв на чолі держави. Уособлював законодавчу, виконавчу, судову влади, був головнокомандувачем війська, здійснював дипломатичні зносини з іншими країнами, оголошував війну й укладав мир, призначав і звільняв адміністрацію.

Але в міру укладання польсько-литовських уній становище князя змінювалося. Його влада поступово почала обмежуватися Пани-Радою. До середини XV ст. князь лише консультувався з нею, а наприкінці XV ст. Пани-Рада поділила з князем право дипломатичних зносин, призначення урядовців на найвищі посади, законодавчі функції.

А після Люблінської унії законодавчим органом стає сейм (поряд з князем і королем).

Певну роль у системі управління спочатку відігравали **удільні князі** (Гедиміновичі, Рюриковичі, литовські, татарські). До XV ст. удільний князь у своїй землі – найвищий суддя, адміністратор, збирач податків, командувач війська. Великий князь не мав права втручатися в його адміністративні дії. Удільному князю допомагала рада (служили бояри, єпископ, урядовці).

Але з XV ст. удільні князі стають підданими великого князя і втрачають свої державні права. У середині XV ст. були ліквідовані Волинське і Київське князівства, а замість них створені воеводства.

Пани-Рада (Панів Рада) – другий орган влади. До її складу спочатку входили найближчі родичі великого князя, бояри, урядовці, а з XV ст. – службові

князі, вищі і місцеві урядовці – маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєводи, каштеляни, старости, 4 католицькі єпископи.

Правове становище Пани-Ради визначалося привілеями 1492, 1506, 1529 рр. Найважливіші справи вирішувалися разом з великим князем. У разі, коли думки не збігалися, князь мав підкоритися рішенню Пани-Ради. Рішення Ради було вирішальним при розгляді дій центральної і місцевої адміністрації. Вона також проводила судові засідання, оголошувала мобілізацію.

Але через велику кількість членів Ради (до 80 осіб) її важко було скликати. Тому часто великий князь користувався послугами *таємної ради* (8-10 чол.).

Великий вальний сойм. З середини XV ст. великий князь почав ширше залучати (за прикладом Польщі) дрібну шляхту до державних справ. У 1440 р. вона вперше взяла участь в обранні князя. Згодом це стало традицією.

Вперше сойм зібрався 1507 р., коли князь потребував грошей для війни проти Москви. Крім магнатів і урядовців, брала участь і шляхта.

І Литовським статутом (1566) сойм визнавався державною установою із законодавчими функціями.

1564 р. визначено порядок представництва шляхти на соймі. Шляхта мала обирати на повітових сеймиках по 2 послы від кожного повіту. Виборці вручали їм писану інструкцію. В українських воєводствах нараховувалося 22 повітових сеймики.

Сойм у Литві – це орган станово-представницької монархії, але на відміну від Західної Європи тут представлена була лише шляхта. Сойм розглядав питання обрання Великого князя, військової повинності, податків, воєнних союзів і державних уній, прийняття законів тощо. Він скликався з ініціативи князя і складався з двох палат – Пани-Ради і шляхетства. Засідання відбувалися окремо по палатах. Остаточне рішення ухвалювалося на спільному засіданні обох палат. Постанови ухвалювалися одностайно. Рішення сойму набувало чинності з моменту його підписання Великим князем Литовським.

Центральна адміністрація. Це урядовці, призначені великим князем і погоджені з Пани-Радою, а потім і Вальним соймом.

Маршалок земський – перша особа, яка за відсутності князя головувала на зборах Пани-Ради. Заступник його – маршалок двірський, відав князівськими дворянами.

Канцлер відав державною канцелярією. Заступник його – підканцлер.

Підскарбій земський відав фінансовими справами. Заступник його – підскарбій двірський.

Гетьман земський (великий) очолював військо, опікувався ним. Заступник його – гетьман двірський (польний).

Місцева адміністрація. З'явилася після ліквідації інституту удільних князів, яких спочатку замінили волосні намісники – *старости*. У великих містах правили *воєводи* – цивільні адміністративні посадові особи. У менших містах були *державці*. Воєводства поділялися на повіти або староства.

На початку XVI ст. була здійснена реформа. В українських землях запроваджено такий же адміністративно-територіальний поділ, як і в Литві: воєводство – повіт – волость. З цього часу головна фігура місцевого управління

– **воєвода**. Він очолював місцеву адміністрацію; стежив за стягненням податків; видав організацією війська; вирішував судові справи.

Повіт очолював **староста**, він мав широкі адміністративні і судові повноваження. Центральний повіт воєводства очолював **каштелян** (помічник воєводи).

У XIV-XV ст. окремі міста отримали Магдебурзьке право. Це було відображено у II Литовському статуті (1566), за яким міста поділялися на привілейовані (ті, що користувалися Магдебурзьким правом) і непривілейовані (решта).

У великокнязівських містах органи управління формували князь. Представниками адміністрації виступали воєводи, старости, війти. Вони самі призначали дрібних службовців міста.

Приватновласницькими і церковними містами управляли їх власники – магнати або церква. В окремих містах дозволялося обирати ратуші – органи самоврядування.

Мешканці міст з Магдебурзьким правом обирали магістрат – адміністративний і судовий орган самоврядування. Він складався з двох колегій:

міської ради, до складу якої обиралися радці (6-24 особи). Очолював раду бурмістр;

лави – судового органу на чолі з війтом. Лава розглядала кримінальні справи міщан, претензії міщан до феодалів.

Суд спочатку був аналогічний суду Київської Русі, але наприкінці XIV ст. окреслилась дещо інша судова система. Найвищою судовою інстанцією вважався **великокнязівський суд**, який мав необмежену компетенцію. справи у звинуваченні князів, бояр, урядовців, справи про позбавлення феодалів честі, обвинувачення в антидержавних злочинах, а також скарги на рішення нижчестоящих судів князь розглядав одноособово і сам виносив рішення. Пізніше важливі справи почали розглядатися князем спільно з панами – радою.

Іноді пани-рада судили без князя, проте цей суд так і не сформувався в окрему судову установу. Через велику кількість справ князь доручав службовцям із найближчого оточення чинити суд, але ці суди (**маршалкові, асесорські**) мали тимчасовий характер. Існувала ланка **територіальних судів**, де судочинство здійснювали намісники, старости, воєводи. Діяли також **церковні суди і суди феодалів**- над залежним населенням.. Від часів Київської Русі на великокнязівських землях існували “**копні**” (громадські, або колишні “**вервні**”) **суди.**” Населення певної території у такий спосіб об’єднувалось для вирішення цивільно-правових спорів і самозахисту від злочинних елементів. У Литовсько-Руській державі шляхта дуже швидко звільнилася з-під юрисдикції цього суду, і він перетворився на власне селянський суд.

Існувало три види копних судів:

- **малі** (копи сусідів),
- **великі** (копи громади)
- **згромаджені** (із жителів кількох сіл, а то й містечок).

Право належати до членів копи мали лише глави сімей. Кількісний склад суду не був чітко визначений і становив, як правило, 10-20 осіб. Засідання

копного суду відбувалися в присутності священика (під час складання учасниками присяги) та представника державної адміністрації – возного. Копні суди розглядали цивільно-правові, сімейні справи, а також справи про кримінальні, переважно майнові, злочини. Судили, керуючися звичаями (здоровим глуздом), а в разі потреби могли спиратися на закон. Характерно, що копні суди самостійно розшукували обвинуваченого, виносили судові рішення, які були остаточними й виконувалися негайно. Найбільший розвиток копних судів припадає на першу половину XVI ст. Після Люблінської унії 1569 р. та юридичного закріпачення селянства Третім Литовським статутом 1588 р. копні суди поступово було замінено доменіальними судами феодалів. Однак, як свідчать численні джерела, вони існували ще й у XVII – на початку XVIII ст., зокрема, на Правобережжі.

У середині XVI ст. відбулася судова реформа. На Бельському сеймі 1564 р. під натиском шляхти магнати зреклися права на привілейовану підсудність. **Була створена нова система державних судів:**

- **Гродські (або замкові),** де розглядалися кримінальні справи усіх вільних станів (шляхтичів, міщан, селян). Судочинство здійснював одноособово намісник, староста чи воєвода. За дотриманням формальної сторони судової процедури стежив замковий суддя, судові книги вів судовий писар. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя.
- **Земські шляхетські суди (або шляхетські трибунали)** обиралися шляхтою в кожному повіті. До їх складу входили судді, підсудки та писарі. Вони судили шляхтичів у всіх справах, крім значних кримінальних (убивство, розбій, підпал, згвалтування тощо); засідання відбувалися тричі на рік і тривали два тижні. Апелювати на їх рішення можна було до суду Великого князя.
- **Підкоморські суди,** які розглядали земельні справи. Судочинство здійснював підкоморій, котрий призначався Великим князем. Заступником його був коморник. Підкоморські суди відповідно до Другого Литовського статуту 1566 р. створювалися в кожному повіті.

Питання для самоконтролю

1. У результаті якої битви українські землі було звільнено від монгольського панування?
2. Що зумовило відносно мирний перехід руських князівств під владу Литви?
3. Які наслідки мало для Литви приєднання значної частини земель колишньої Київської Русі? Чому історики часто називають Велике князівство Литовське Литовсько-Руською державою?
4. Чому укладення Кревської унії призвело до розколу у Великому князівстві Литовському?
5. Яке історичне значення Грюнвальдської битви?
6. Які землі об'єднались у Велике князівство Руське?
7. Чому всі виступи православної знаті у Великому князівстві Литовському завершилися поразкою?

Тема 5. Запорозька Січ як своєрідне втілення української козацької державності.

Мета вивчення: виділити основні передумови та конкретні причини виникнення козацтва; дослідити походження поняття «козак» та процес заснування першої Запорізької Січі; вчитися визначати ознаки державності у Війську Запорозькому та порівнювати їх із сучасними рисами державності; розвивати навички засвоєння нових знань через проблемний виклад навчального матеріалу та навички об'єктивної оцінки історичних подій; виховувати почуття патріотизму.

Основні поняття: Військо Запорозьке низове, Військо Запорозьке низове реєстрове, Дике поле, Кіш, клейноди, курінь, паланка, реєстрові козаки, Козацька рада, коргва, бунчук, кошовий отаман.

План

1. Передумови та причини виникнення козацтва.
2. Походження поняття «козак» і феномен козаччини.
3. Заснування Запорізької Січі Д. Вишневецьким. Легітимізація козацького стану. Реєстрове козацтво.
4. Політичний, адміністративний та військовий устрій Запорізької Січі.
5. Державність України в період Богдана Хмельницького.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.

- 10.Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
- 11.Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

- 12.Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
- 15.Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
- 16.Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
- 17.Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
- 18.Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

Центральним явищем історії України XVI-XVIIIст. Було козацтво, яке втілило в собі кращі національні риси українського народу. Воно виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило ктивний опір соціальному на національно-релігійногму гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях.

Передумови та причини виникнення козацтва.

Неприйняття католицизму і законів Речі Посполитої викликало велике протиріччя в успільстві.

Населені південні території відзначалися великими природніми багатствами, які вражали сучасників. По Україні ходили легенди про надзвичайну родючість ґрунтів та величезні врожаї на них зернових культур, безкраї степи, де у травах ростом з людину випасалося стільки диких коней, оленів, кіз, що на них полювали заради шкір і хутра, а не м'яса, про численні ріки, які кишили різноманітною рибою. Кожної весті сюди направлялися ватаги промисловців на «уходи» - полювати диких звірів, ловити, в'ялити й солити рибу, збирати мед диких бджіл. На зиму більшість уходників із запасами поверталися додому.)

1. Походження поняття «козак» і феномен козаччини.

Одну з найкращих сторінок в історію України вписало козацтво. Про нього написано багато наукових праць, але досі історики не можуть прийти до єдиного висновку щодо проблеми походження українського козацтва.

При чому проблема походження козацтва має кілька аспектів: **Перший аспект – питання про справжню етимологію й походження самого слова „козак”**. Більшість істориків вважає, що саме слово “козак” має тюркське походження. Мешканці Середньої Азії називали так людину неосілу, завжди

готову до переміщення, схильну до війни, грабежу й розбою. Лінгвістично слово “козак” складається з двох коренів: “кай” – легко, “сак” – в’юк, тобто “легков’ючний”.

- Вперше це слово з’являється в “Таємній історії монголів” (1240 р.) і означає людину одну, яка не має родини.
- У половецькому словнику за 1303 рік це слово означає “вартового”, “людину, яка перебувала на сторожі”.
- Термін “козаки” означав також нижчий прошарок татар.
- Слов’янські джерела тих часів даних про козаків не мають.

Другий аспект проблеми – питання про витоки такої суспільної категорії як козацтво. Яким чином і звідки з’явилися люди, яких називали козаками? Чи є вони субетносом, осколком якогось етносу

Наприклад:

- У XVIII ст. козацький літописець Грабянка виводив назву «козак» від етноніму «хазари», які нібито переселилися в Україну під час нападу монголо-татар.
- Козацький літописець - Самійло Величко - вважав, що козаки - місцевий стан, який виник за певних обставин. Але що це був за народ? Яка його частина? Панівна верства чи, навпаки, підлегла?
(зачитати з літописа)?
- М.Карамзін, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків.
- Деякі сучасні українські історики пов’язують появу козаків з так званими “бродниками” чи “берладниками” (“бродники” - човняри, чи поромники, які долали броди на річках; термін “берладники” пов’язують з містом Берладь, яке на Русі вважалось скупченням “темного люду” – вигнанців із суспільства).
- Історик О.Бойко у своїй „Історії України” наводить 10 версій походження козацтва (хозарську, чорно-клобуцьку, черкаську, татарську, автохтонну, болохівську, бродницьку, угодницьку, захисну, соціальну), кожна з яких має право на існування й частково розкриває причини появи козацтва.

1) **«хозарська»** – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

2) **«чорноклобуцька»** – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;

3) **«черкаська»** – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров’я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

4) **«татарська»** – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства
– козацтво;

5) **«автохтонна»** – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-

службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

б) *«болохівська»* – пов’язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7) *«бродницька»* – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

8) *«уходницька»* – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

9) *«захисна»* – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

10) *«соціальна»* – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер.

- М.Грушевський заперечує тезу про «елітне» походження козаччини. Ось що пише видатний учений з цього приводу:

«Але козаччина правдиво - се не були ті багаті паничі, що для слави та гонору вважали потрібним теж забавитися «козацьким» походом в степи, на татарські улуси (як тепер їздять стріляти звіря куди-небудь в Африку чи Азію) - був той бідний, неоселий, відважний люд пограничний український, що промишляв козацтвом. Він старався якомога вирватися з-під тяжкої руки пограничних старост та їх урядників, що властиво правили в подніпрянських та побожських землях .....В таких суворох обставинах не могла ширитися козаччина панська, тільки простонародня -з того народу, которого панська неволя та старостинська рука на волости так притискала, що був готов терпіти навіть ту біду степову - аби на свободі».

Проблему ускладнює й те, що саме козацтво не було однорідним і в українських землях існувало кілька різновидів козацтва. Вперше на українських землях з’явилися *татарські козаки*. За словами польського історика Длугоша, в 1469 році багато чисельне військо татарське, сформоване з утікачів й ізгоїв, що називались козаками, пройшло від Волги за Дніпр й спустошило Подолію . У 1492 році згадувались *ординські козаки*, а в 1501 році Іван III скаржився турецькому султану на *азовських козаків*, від яких сильно страждали купці й посли.

Слідом за згадками про татарських козаків у джерелах з’являються відомості про *українських козаків*. Більша частина істориків вважає, що перша згадка про козаків на українських теренах датується **1489 р.** (коли вони допомогли полякам наздогнати татарський загін на Брацлавщині), хоча за думкою Максимовича,

козаки стають історично відомі в Україні з **1471** року, коли Київське князівство було перетворено на воєводство). Документальне свідчення про існування *українських козаків* вперше зустрічається в **1499** році в уставній грамоті великого князя литовського Олександра, що була дана київському війту й міщанам, в якій мова йшла про оподаткування козаків, які торгували в містах своєю здобиччю.

Протягом XV–XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства – козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу.

Феномен козаччини трактується неоднозначно. Раніше козаччину ідеалізували як звитягу і силу українського народу. За Радянського Союзу – козаків вважали розбійниками і розбишаками. Варто зазначити, що козаки водночас були звитяжними та героїчними, а також розбійниками та розбишаками. Адже були походи з метою саме захоплення майна, вчинення розбою, а не захоплення нових територій і захисту своєї держави.

2. Заснування Запорізької Січі Д. Вишневецьким. Легітимізація козацького стану. Реєстрове козацтво.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом.

У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV–XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять.

Спершу вільні, низові козаки не мали організації, вони діяли спонтанно, невеличкими групами - “купами”. Заснування козацького війська почалось з появою ватажка козаків, який вперше об'єднав їх усіх заради загальної мети – боротьби з татарами, й заснував козацьку столицю – Січ. Першим таким ватажком став *Дмитро Іванович Вишневецький*. Саме з його ім'ям пов'язують історики будівництво першої *Запорозької Січі в 1552-1556 рр. на о. Мала Хортиця*. Слово “Січ” (від січа, секти) походить від старослов'янських слів “рубити”, “висікати”, і означає фортецю, обнесену високим частоколом. Січ була не одна, й існували січі на Запоріжжі не одночасно. Коли руйнувалась одна січ, будували іншу, але, як правило, будували січі на о. Хортиця і Томаківка.

Проблема козаччини визначається в тому, що було багато козаків і козаки не були однорідними, а існувало декілька їх видів:

- **реєстрове (городове) козацтво** – заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій;
- **запорозьке (низове) козацтво** – козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорозька Січ;
- **нереєстрове козацтво**, яке виникло внаслідок самовільного «покозачення» і, не маючи офіційно визначеного статусу, вело козацький спосіб життя у прикордонних районах.

Реєстрове козацтво

У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча ця дія мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж вона започаткувала два важливі суспільні процеси:

- а) утворення реєстрових збройних формувань;
- б) легітимізацію козацького стану – юридичне визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Утворений Сигізмундом II Августом загін незабаром був розформований.

Лише 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового козацтва був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. **Король Стефан Баторій вписав до реєстру 600 козаків,**

- які за свою службу звільнялися від податків,
- одержували землю на правах рангового володіння,
- військово-адміністративну незалежність від місцевої влади,
- судовий імунітет.

Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

З часом кількість реєстрових козаків зростала:

у 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб,

1625 р. – 6 тис,

1631 р. – вже 8 тис.

Організаційно реєстрове (городове) козацтво 1625 р. мало шість полків – Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський.

Серйозним ударом по реєстровцях і по всій козацькій верстві була **«Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638)**, яка зменшила кількість реєстрового війська і обмежила привілеї та права козацтва.

3. Політичний, адміністративний та військовий устрій Запорізької Січі.

Політичний устрій

Посол Венеціанської республіки Альберто Віміні, який у 1650 році перебував в Україні визначив державний устрій Січі як **демократична республіка (військово-демократична).**

Законодавча влада

Козацька рада була основним органом демократії, яка:

- ухвалювала закони,
- приймала рішення з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики,
- контролювала діяльність урядовців.

Раду могли скликати гетьман, митрополит, а у військовий час просте козацтво і навіть сторонні особи.

Виконавча влада

Кіш, контролював за виконанням указів Козацької ради. Усього була 21 посада, на яких перебувало по декілька урядовців одного звання.

Найвище становище в апараті управління займали військові начальники, а серед них виділявся **кошовий отаман**:

- він був главою Запорізької республіки,
- головнокомандувачем збройних сил і військовим комендантом Січі.
- Кошові отамани, як і решта управлінців, щорічно вибиралися на козацькій раді, знімалися з посад або продовжували на наступний термін їх обіймати.

До складу військових начальників також входили:

- **Військовий суддя** – друга посадова особа на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками, призначав начальника артилерії, інколи заміщав кошового отамана.
- **Військовий писар** керував канцелярією, проводив листування від імені усього запорізького війська.
- **Військовий осавул** наглядав за дотриманням козаками порядку на Січі, стежив за поповненням продовольчих запасів війська, організовував виконання судових рішень, провадив дізнання за скоєними злочинами як на Січі, так і на територіях паланок.

Окрім перелічених посадовців статус військової старшини мали й **курінні отамани** – обрані керівники військових підрозділів, що називалися куренями.

Середню ланку виконавчої адміністрації становили **військові чиновники**, які допомагали військовій старшині управляти козацьким військом.

Серед них виділявся **довбуш**. Він збирав козаків на раду, мав бути присутнім під час виконання судових вироків, організовував стягнення податків та торговельного мита. **Військовий пушкар** відав козацькою артилерією, був комендантом військової в'язниці. **Військовий тлумач** виконував обов'язки перекладача.

Кантаржей наглядав за дотриманням еталону мір та вагів на всій території Запоріжжя.

Після військової старшини та курінних отаманів за рангом ішли так звані «**батьки**» або «**сивовусі діди**» - колишні запорізькі військові старшини, досвід і авторитет яких давав їм моральне право слідкувати за дотриманням порядків запорізької громади.

Остання ланка козацької адміністрації складалася із похідної та паланкової старшини. **Похідний полковник** командував військовим підрозділом, що називалося полком. Крім нього, до складу полкової старшини входили полкові осавул та писар.

Як зазначалося, влада паланкової старшини поширювалася на сімейних козаків і представників інших суспільних верств, що мешкали поза межами Січі, у слободах та зимівниках. Паланковий кіш очолював полковник, йому допомагали інші управлінці. До повноважень паланкового полковника належали судові функції аж до засудження на смертну кару.

Судоустрій та судовий процес.

На Запорізькій Січі панувала сувора дисципліна. Суд на Запоріжжі здійснювали наступні судові установи, серед яких судом першої інстанції вважався:

- ***паланковий суд або суд паланкового полковника.*** Компетенція суду поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же голова суду. Розглядалися справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання. На плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Діяли колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря. Члени суду обиралися терміном на три роки;

- ***курінний суд або суд курінного отамана*** – суд другої інстанції, розглядав апеляційні справи з паланкового суду. Його очолював курінний отаман, компетенція якого поширювалася лише на козаків одного куреня. У разі належності позивача і відповідача до різних куренів справу розглядав суд отаманів обох куренів;

- ***суд військового (генерального) судді*** колегіально чи одноосібно розглядав важливі кримінальні справи у першій інстанції. Вирок міг бути оскаржений у найвищій судовій установі – у кошового отамана;

- ***суд кошового отамана*** – здійснював юрисдикцію на всій території Запоріжжя. Вироки суду оскарженню не підлягали. Кошовий здійснював помилування та переглядав вирок у бік зменшення санкцій;

- ***суд козацької ради*** – своєрідний верховний суд Запорізької Січі. Як правило, збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення резонансних справ. Вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу, у тому числі й паланкових козаків.

Види злочинів та система покарань

- ***злочини проти життя.*** Найтяжчим вважалося вбивство козаком козака, за здійснення якого, “тільки в цьому докажеться”, обвинуваченого закопували в землю разом із своєю жертвою. За стародавнім козацьким повір’ям вважалося, що під землею жертва вічно буде душити свого кривдника, адже вбивцю зв’язували і клали під труну;

- ***злочини проти здоров’я.*** Нанесення тілесних пошкоджень у п’яному вигляді із застосуванням зброї інколи каралося переламуванням однієї ноги. За більшу провину переламували руку і ногу, що фактично означало відлучення від козацького ремесла;

- ***військові злочини.*** Серед них виділялися дезертирство, програш бою, ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство, пияцтво під час походу. За здійснення протиправних діянь цієї категорії на злочинця очікувала смертна кара. П’яного під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу – прив’язували до коня і ганяли по степу, доки винуватий не

помирав. Для профілактики пияцтва на Запоріжжі існував так званий Гадючий острів, куди січовики відправляли невинних пияків, де й кидали їх напризволяще;²

- **майнові злочини.** До них належали крадіжка, розбій, неповернення боргу. У залежності від об'єкта посягання розрізнялися крадіжка особистого майна і майна всього запорізького товариства. В останньому випадку обвинуваченого очікувала смертна кара. Неповернення боргу тягнуло за собою приковування до лафета гармати. Винний звільнявся лише в тому разі, коли повертав борг, або хтось із родичів чи друзів поручався за нього.

Кара на смерть у Запорізькій Січі була достатньо різноманітною. Серед простих розрізняли відрубання голови, рідше розстріл, повішення. Останній вид покарання, як правило, застосовувався до рецидивістів. Мали місце повішення козака догори ногами та ребром за гак. У такому положенні небіжчик продовжував перебувати до того часу, поки кістки не опадали на землю.

Інколи на Запоріжжі застосовувалася така люта страта, як посадження на палю. **Паля** – це високий дерев'яний стовп із металічним наконечником. Для того, щоб стратити злочинця, його піднімали кілька осіб і насаджували на штир. Під вагою свого тіла засуджений повільно конав. Зняти небіжчика ніхто не мав права під загрозою смерті.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише у тому разі, якщо котрась із дівчат бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокі і мали місце лише в середовищі паланкових козаків.

Найбільш поширеним покаранням серед козаків було приковування злодіїв до ганебного стовпа і забивання буковими киями осіб, що здійснили конокрадство, пограбування купців, порушували військову дисципліну. Винного прив'язували до стовпа і тримали в такому положенні, доки він не помирав. Муки засудженого збільшувалися, бо кожен, хто проходив мимо, міг бити прикутого киями. Процедура, як правило, закінчувалася смертю від фізичних страждань або забиванням людини. Майно загиблого передавалося усьому товариству. Однак, траплялося й таке, що деякі засуджені не лише залишалися живими, але й отримували від товаришів гроші за мужність.

Застосовувалися також покарання, що спрямовувалися на обмеження козацьких вольностей. Так, за вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема накладалася заборона на зайняття виборних козацьких посад.

Покарання на Запорізькій Січі мало на меті підтримання військової дисципліни в козацькому середовищі та служило своєрідною профілактикою для тих, хто бажав стати лицарем і оволодіти козацьким ремеслом.

Адміністративно-територіальний устрій

Територіально уся козацька спільнота поділялась на **Січ (столицю)** й **паланки** (поселення поруч з Січчю, укріплення), кількість яких коливалась у різні часи від 5 до 10. У військовому відношенні січ поділялась **на 38 куренів** (кількість їх завжди була постійною). Слово “курінь” мало два значення: *житло та військова одиниця (полк).*

Назву «**курінь**» козацькому житлові дали від слова «куріти», тобто диміти.

У запорізьких козаків слово «курінь» вживалося у подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, «завжди мобілізованої, поставленої на воєнну ногу».

Ще й зараз можна побачити такі курені, тобто курні житла, по берегах Дніпра, особливо навпроти його порогів, у котрих туляться рибалки ранньої весни чи пізньої осені;

На вигляд кожен курінь:

- був довгою казармою,
- його будували з рубаного й різаного дерева, яке звичайно привозили в Січ із Самари чи Великого Лугу,
- мав 4 великих квадратних вікна в довгій стіні,
- мав одні низькі двері з напівкруглою перекладиною і різьбленими лутками по боках, помальованими зеленою і червоною фарбою.

Всередині запорізькі курені, за *одним описом*, мали два відділи – один більший, другий менший.

- у більшому жили козаки, приписані до куреня, їхня старшина й часом кошовий¹ отаман;
- у меншому жили курінний кухар та його помічники, тут була кухня й пекарня.

За *другим описом*, кожен курінь був великою хатою без кімнат і переділок з такими ж великими сіньми, відділеними від власне куреня «переміжною» стіною з дверима і з великою кахляною грубою, тобто піччю, котра виходила через стіну з сіней у кімнату.

Внутрішній інтер'єр

- У власне курені на всю його довжину ставилось «сирно», себто стіл, як у монастирських трапезних.
- Навколо сирна ставили вузькі лави, а вздовж стін, з трьох боків, настіляли поміст із товстих дощок на стовпах, який заміняв козакам постіль; на ньому могло спати від тридцяти до «полчварта ста» чоловік.
- А у всьому курені могло поміститися до 600 козаків.
- На «покуті», тобто у красному куті, були прибиті ікони різних святих, там само висіла багата лампада, яку курінь засвічував у великі свята, а під нею стояла «карнавка», тобто кварта, куди козаки клали гроші для купівлі харчів наступного дня.
- До стелі чіпляли велике панікадило,
- по стінах куреня розвішували різну зброю,
- а під стелею, на «переміжних» стінах, тягнувся різьблений сволок із хрестом посередині, роком будівництва куреня й іменем курінного отамана – будівника.
- Посеред сіней влаштовували «кабицю», тобто вогнище, для приготування страв;

- через кабицю з куреня у сіни проходив кінець сволока, у котрій вбивали залізні ланцюги з гачками для підвішування великих залізних казанів, у яких варилася страва козаків.
- У куренях не тримали ні майна, ні продовольства.

Господарська будівля

Біля кожного куреня споруджували *курінну скарбницю*, або невелику комору, в котрій козаки окремого куреня зберігали своє «збіжжя», тобто різне майно, а поряд зі скарбницею містилися інші будинки для козаків, які споруджували у міру зростання кількості товаришів і тісноти в курені.

При куренях будували часом і *приватні будиночки військової старшини*; останні зовні нагадували курені, але менші розміром, а за внутрішнім влаштуванням нагадували теперішні хати заможних українських селян.

Паланка в буквальному перекладі з турецької мови означає невелику фортецю; у переносному розумінні слова у запорожців ним позначалося центральне управління певної частини території, саме управління, а найчастіше керівництво, або, кажучи нашою мовою, повіт запорізьких вольностей. Центром кожної паланки була садиба з різними будівлями, обгороджена навколо палісадом.

Вступити до запорізького війська міг будь-хто, аби він міг прийняти *5 головних умов*:

- бути вільним і неодруженим;
- говорити козацькою (малоросійською) мовою;
- сповідувати православ'я,
- пройти навчання,
- присягнути на вірність російському царю (пізніша умова).

Будь-хто міг назвати себе вільним, доказів ніхто не просив, але, якщо козак приводив на Січ жінку, його страчували. Те ж стосувалося й віри. Нових козаків навчали порядкам, бойовим мистецтвам, а потім вже записували до числа дійсних товаришів. На навчання уходило до 7 років.

Через розвинуте почуття гумору у козаків, а також і для того, щоб сховати минуле того, хто приходив на Січ, новачку давали жартівливе *нове прізвище*, яке характеризувало людину з якогось боку.

Наприклад, один з козаків був прозваний Бараном за те, що в п'яному вигляді завжди бушував, й двері шинків відкривав, чи просто вишибав виключно головою. Такі прізвища, як Перебійніс, Пробейголова, Семишапка, Шмат, Часник та інші в далекому минулому були козацькими прізвищами.

Таким чином, якщо польський чи російський уряд розшукував якогось Шевченка чи Войнович, і питали, чи нема таких на Січі, їм говорили, що нема, а є н, наприклад, Задерихвіст, який потрапив на Січ в час, про який йде мова.

Вихід з Січі був також вільним, як і вхід до неї.

Шкідливі звички:

1. Зловживання спиртним. Але пиячили у вільний від свого ремесла час. На війні дотримувалися «сухого закону».

2. Паління тютюну. Існувала думка, що куріння – це символ волі і непокори (Проте в Росії за царським указом 1632р. відрізали носи курцям, а в Туреччині протикали носи тими ж люльками).
3. Азартні ігри. Грали в карти, кості. На свята кулацькі бої.
4. Агресивний стиль поведінки.
5. Нігілістичне ставлення до жінки та сім'ї. Вважали, що у такій воєнізованій атмосфері жінка та діти могли бути лише тягарем.

Військовий устрій

- Простежте еволюцію військової техніки козаків.
- Виділіть особливості організації козацького війська

Козацькі клейноди

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або клейноди (від німецького слова, що означає коштовність). Серед них – *корогва, бунчук, булава та печатка з гербом*. Згодом до клейнодів долучили пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найбільшою святинєю козацтва вважалася **корогва** – прапор. Їх шили з найдорожчих тканин та оздоблювали вишивкою і гаптуванням. Найчастіше золотом вишивали образ Покрови пресвятої Богородиці Діви Марії – заступниці козацтва, або козака з шаблею та мушкетом. Траплялися на бойових козацьких прапорах образи святих (найчастіше – архістратиг Михаїл), хрести, сонце, місяць, зірки, зброя, звірі. Козацькі прапори були здебільшого блакитного, жовтого, жовто-блакитного, білого, малинового, червоного й чорного кольорів.

У козацькому війську було три роди корогв (прапорів):

- Корогви війська всього
- Полкові корогви
- Сотенні корогви.

Попервах козацьке військо мало прапори тих держав, що брало їх на службу. Щоденно використовувались менші корогви - значки (малі прапорці)

Лише у 18 столітті на всіх військових корогвах з'явилося однакове зображення – національний герб (збереглися прапори Лубенського полку з 1758р., Переяславського полку з 1765р.)

Але на другому боці корогви кожний полк чи сотня мали власний знак.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана становила **булава** – палиця з горіхової деревини завдовжки 50-70 см зі срібною визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася, здебільшого смарагдами і перлами. На урочистих виступах гетьман тримав булаву в руці, а так булава лежала перед ним на столі, або за гетьманом її тримав гетьманський джура (слуга й помічник).

Важливим атрибутом влади був **бунчук** – древяне завдовжки 2 – 2, 5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки.

Символом влади судді була **військова печатка**. Нею утверджувалися всі офіційні документи Війська Запорозького, видані кошом: універсали, маніфести, привілеї, дипломатичне листування. На печатці зображувався герб – постать козака, озброєного шаблею і мушкетом. Печатка була круглою, спершу меншого, а потім більшого розміру.

Символом влади військового писаря був срібний **каламар**, відзнакою довбиша – **литаври**. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду.

Усі козацькі клейноди, за винятком палиць для литаври, які постійно були в довбиша, зберігалися в січовій **Покровській церкві**, у скарбниці, й виносилися тільки за особливим наказом кошового.

4. Державність України в період Богдана Хмельницького

Досконаліших рис набуває державність дои Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький, будучи гетьманом Війська Запорізького, став носієм політичної влади,

Головними віхами програми Богдана Хмельницького були:

- розбити Польщу,
- визволити всі українські землі і з'єднати їх у велике незалежне князівство.

Велику роль у процесі відродження української державності відіграла особиста діяльність **гетьмана Богдана Хмельницького**. Це визнають навіть ті, хто заперечує роль особи в історії і вважає головною рушійною силою народні маси. Раптова смерть гетьмана 27 липня 1657 р. настала у той час, коли український народ ступав на шлях повної державної незалежності. Чи не тому він помер так раптово? Можливо, колись буде розкрито і цю таємницю.

Козацька держава періоду Богдана Хмельницького була повноцінною, з усіма характерними для будь-якої держави ознаками.

Перша ознака – **політична влада**. Вона перебувала в руках козацької старшини. На вершині її ієрархічної піраміди перебував **гетьман**. Обраний військовою радою в Запоріжжі на невизначений строк, він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, проводив переговори чи листування з урядами інших держав.

Проте зосередження законодавчої та виконавчої влади в його руках спричинилося до того, що військові ради і навіть ради старшини скликалися зрідка: найважливіші питання гетьман вирішував одноосібно.

Друга ознака – **територія**.

Третя ознака – **політико-адміністративний устрій**. На визволеній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воєводств і повітів створені полки і сотні. Виникло нове правління – своєрідний **старшинський уряд**: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрація, курінні та городові отамани. Магістрати і ратуші здобули право самоврядування. Вищим органом влади за традицією вважалася військова (або генеральна) рада, що вирішувала політичні, військові й господарські справи.

Четверта ознака – **суд і судочинство, фінансова система і податки**. Була введена власна монета.

Після Визвольної війни була запроваджена одна з найвищих посад у старшинській адміністрації – генеральний підскарбій, який відповідав за стан

фінансів козацького війська, за розподіл натуральних і грошових податків, встановлював мито, очолював скарбову канцелярію та ін.

П'ята ознака – **соціальна структура населення**. Вона також зазнала значних змін. У результаті Визвольної війни козацтво перетворилося у привілейований стан. Гетьманськими універсалами, підтвердженими царським урядом, за ним закріплювалися права власності на землю, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті держави тощо. Козаки становили об'єкт особливої уваги Богдана Хмельницького. Всі суспільно-політичні та економічні акції гетьмана тією чи іншою мірою підпорядковувалися інтересам козацького стану.

Водночас події 1648–1654 рр. порушили станові перепони, які існували в Україні. Відбувся перехід представників одних категорій населення в інші. Зокрема, це стосувалося найчисленнішої верстви феодального суспільства – селянства, яке одержало право переходити в козацтво і міщанський стан.

Шоста ознака – **військо**. Збройні сили України виступали як самостійні (незалежні від інших урядів), часто-густо добровільні, з деякими елементами самоуправління. Склалися вони з представників різних соціальних верств населення, тобто можна певною мірою стверджувати про їхній загальностановий характер. Після 1654 р. козацьке військо становило автономну частину російської армії. Богдан Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну найману армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн. Перші задуми щодо цього з'явилися у гетьмана ще 1648 р.

Сьома ознака – **міжнародні відносини**. Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Гетьман налагодив зв'язки з представниками Росії, Криму, Туреччини, Польщі, Трансільванії, Молдови. Згодом уряд Богдана Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни. Незважаючи на дипломатичну протидію шляхетської Польщі та її союзників, Україна закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава.

Українська державність у середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді. Але оточена з усіх боків ворогами, які тільки й прагнули дестабілізувати становище, щоб захопити нову державу, молода незалежна Україна могла утримати свою державність тільки за умови внутрішньої єдності, солідарності, взаємного довір'я у суспільстві.

Отже, козацтво це суспільно-економічна та політична інституція, що існувала в кінці XVI-XVII ст. При підготовці до даної теми, ми звернули увагу на дослідження істориків та суспільно-політичних діячів стосовно теми, чиї праці допоможуть вам при формуванні власної думки стосовно феномену козащини та при підготовці до семінарського заняття.

Питання для самоконтролю.

Тестування

1. Перша Запорозька Січ була створена на острові:

- А Велика Хортиця;
- Б Томаківка;
- В Мала Хортиця.

2. Який колір домінував на козацьких корогвах?

А Малиновий;

Б синій;

В жовтий.

3. Чому козацьке укріплення називали Січчю?

А. Тут козаки давали відсіч ворогам;

Б. вона була збудована із зрублених або січених колод;

В. бо таку назву носила масова бійка – січа.

4. Що козаки обов'язково будували на Січі?

А Млин;

Б церкву;

В шинок.

5. Назвіть автора тритомної праці «Історія запорозьких козаків».

А М. Грушевський;

Б Гійом-Лавассер де Боплан;

В Д. Яворницький.

6. Запорозьке військо називалося:

А дружина;

Б кіш;

В курінь.

7. На гербі Війська Запорозького було зображено:

А козацький човен;

Б козака з рушницею;

В козака з бандурою.

Тема 6. Українська державність доби Руїни та Гетьманщини.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Боротьба старшинських угруповань і руїна української козацької державності після смерті Б. Хмельницького
2. Обмеження автономії України в складі Московської держави. Гетьманщина
3. Гетьманування Івана Мазепи та нове відродження українських земель на зламі XVII–XVIII ст.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Боротьба старшинських угруповань і руїна української козацької державності після смерті Б. Хмельницького.

Період української історії, що почався після смерті Богдана Хмельницького і привів до упадку створеної ним козацької гетьманської держави, визначається одним страшним словом – “руїна”. Її глибинні корені доволі точно визначив Я. Стецько, який писав: “Після Богдана прийшов розкол, бо Москва почала оперувати соціальною демагогією..., а так звана провідна верства, відірвана від народу, захищаючи свої соціальні інтереси, шукала захисту їх або в шляхетській Польщі, або в дворянській Москві. Отже, український нарід був розколений на соціальному підкладі...”. В останній чверті XVII ст. настає певна стабілізація політичного і соціально-економічного життя на Україні, зокрема Лівобережній, однак тепер лише як автономної Гетьманщини у складі Московської держави. Але навіть в умовах обмеженої державності українські землі переживають нове піднесення економічного і культурного життя. Проте цей поступальний розвиток був повністю затриманий вже в роки царювання Петра I який, перелякавшись виступу І. Мазепи, остаточно розтоптав автономний статус Гетьманщини. Враховуючи надзвичайну важливість цієї теми, яка впливає насамперед з необхідності об’єктивного висвітлення порушень московським царизмом Березневих статей Б. Хмельницького, розвінчання фальсифікацій російських і радянських “істориків” ролі гетьмана Мазепи в Українській історії, пропонується такий підхід до її висвітлення.

Смерть Б. Хмельницького стала для Української держави великим нещастям, оскільки зовнішньополітичні чинники були для неї несприятливими, а гетьманська булава опинилася в руках слабовольного юнака. Скориставшись смертю великого Гетьмана московський цар рішуче повів наступ на давні права та вольності українського народу. Задля цього на Україну було відправлено два корпуси московського війська – князя Ромодановського і Шереметьєва. У цей час частина вищої старшини приходить до розуміння хибності обрання на гетьманський пост малолітнього Юрася Хмельницького. Фактично, виконання гетьманських обов’язків аж до повноліття Юрія було доручене генеральному писареві І. Виговському. Незалежність Війська Запорізького змусила царський

уряд вдатися до спроб нав'язати Україні нові статті договору. В них, зокрема, йшлося про обмеження козацького реєстру до 40 тисяч, про розміщення царських воєвод з військом у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках начебто задля того, щоб ці війська “охороняли українців”. Також ставилося питання про передачу царським властям білоруського міста Старого Бихова, котрий присягнув Хмельницькому. Коли про цей проект дізналися на Україні, знялася хвиля обурення козацтва проти замаху на суверенітет тієї форми української державності, що існувала в рамках “Березневих статей” 1654 р.

25 жовтня 1657 р. в Корсуні відбулася генеральна рада за участю козацької старшини та духовенства. На цій раді І. Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозиції Москви і, заявивши при цьому про своє небажання “бути в неволі”, поклав булаву. Але гетьманські регалії йому повернули, обіцяючи одностайну підтримку усього війська у боротьбі за права і вольності України. В такий спосіб гетьманська булава опинилася в руках одного з найближчих соратників Б. Хмельницького. Корсунська рада мала велике значення й для зміцнення міжнародного становища України. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії й Волощини. Під час засідання ради був оформлений союзний договір із Швецією, в якому Карл-Густав визнавав право України на всі західні руські землі і встановлення кордонів Української держави аж до Пруссії. Одночасно був поновлений договір про союз з Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана з проханням підтвердити договір 1654 р. З Польщею було заключене перемир'я.

Однак, незважаючи на видиму вигідність для України корсунських міжнародних договорів, реальних результатів вони не дали. Не знайшли підтримки далекосяжні зовнішньополітичні плани І. Виговського і на самій Україні серед козацтва. Річ у тім, що Виговський не був, як тоді говорили, справжнім козаком; військової запорізької школи він не пройшов, від козацької маси стояв далеко, захоплюючись не стільки війною, скільки кабінетною справою. Запорожці і близькі до Запоріжжя полки, уся військова чернь вважали Виговського представником старшинських інтересів, не любили його, зневажали його авторитет, врешті виступили проти нього і тим загубили його справу.

Отже, на Україні постають ніби дві партії: старшинсько-аристократична, яка підтримувала Виговського, і партія “черні” – демократична, до якої примикали міщани, котрі виступали проти гетьмана. Усе це було на руку московському урядові. Цар Олексій Михайлович через воєводу Ромодановського вів таємні переговори з Запорізькою Січчю та двічі обдаровував кошового Барабаша титулом гетьмана й гетьманською булавою, привезеною з Москви. Агенти Москви сіяли недовіру й ворожнечу між старшиною та рядовими козаками. Політика Москви сприяла відкритому виступу проти гетьманських військ полтавського полковника М. Пушкаря. Під його рукою зібралося близько 40 тисяч козаків. Виговський був змушений придушити бунт. Гетьман мобілізував вірні йому полки, закликав на допомогу татарську орду і 15 травня 1658 р. під Полтавою вщент розбив військо Пушкаря. Сам Пушкарь загинув на полі бою, а

Барабаша спіймали козаки Виговського і повісили. Полтава була взята і спалена, а Лубни і Гадяч добровільно піддалися гетьману. Бунт Пушкаря коштував життя 50 тисячам українських людей. Приборкання бунту Пушкаря-Барабаша і політика Москви змушували гетьмана йти на союз з недавнім ворогом – Польщею. Українська провідна верства, налякана грубими і жорстокими формами московського абсолютизму, сподівалася, що в умовах парламентарної Польської держави можна буде зберегти й забезпечити майбутнє суверенної України. Тим більше, що Польща, ослаблена і стомлена війнами, готова була йти на значні поступки. До думки про державний союз з Польщею схилилося навіть вище православне духовенство. Тому-то гетьман І. Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею і 16 вересня 1658 р. в місті Гадячі було заключено Трактат про унію України з Польщею і Литвою. Гадяцький договір був укладений делегаціями України і Польщі, які очолювали: з польського боку – Казимир Беншовський, а з українського – П. Тетеря і Ю. Немирич, якого вважають за справжнього творця цього трактату. Суть договору така: три держави – Польща, Литва та Україна – творять федерацію рівноправних держав, об'єднаних лише персоною короля, якого вибирають суб'єкти федерації. До України, що є вільною і незалежною державою під назвою “Велике князівство Руське”, входять три воєводства – Чернігівське, Київське та Брацлавське. Законодавча влада у ньому належить Національним Зборам, а виконавча – гетьманові, якого українське населення обирає “доживотно”, а затверджує король. Князівство Руське отримувало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету і свою армію: 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого війська. Війська ні Польщі, ні Литви не мали права входити на територію України. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків від кожного полку для надання їм нобілітації, тобто шляхетського звання. В Україні повинна була бути скасована унія, а римо-католицька і православна релігії визнавалися рівноправними. У спільному сенаті мали отримати місця православний митрополит і єпископ.

Нарешті, у сфері культурній та просвітній вводилися такі новинки: Києво-Могилянська колегія здобувала права університету, а середніх та інших шкіл, друкарень мало бути організовано “скільки їх буде треба”. Розвиток науки і культури забезпечувався введенням свободи друку і слова, навіть у питаннях релігійних. Українські делегати домагались включення до Великого Князівства Руського Волинського, Белзького і Подільського воєводств, але поки що змушені були погодитися на менші вимоги, щоб не зірвати підписання договору. У той самий час Гадяцький трактат зустрів різке несприйняття з боку широких народних мас, оскільки усі права діставалися лише провідній верстві – шляхті і козацькій старшині. Селянство ж знову було приречене на той послух шляхті, який панував перед Хмельниччиною. Значна частина українського суспільства боялась також, що союз з Польщею поверне назад і національно-релігійні утиски.

Тому Гадяцький договір виявився мертвонародженням і не був реалізований. Хоч і не реалізований, Гадяцький трактат сприяв початку українсько-московської війни. Московський цар звернувся з грамотою до українського

народу, оголосив Виговського зрадником і вислав проти нього стотисячну армію під командуванням Трубецького, Ромодановського і Пожарського. Виговський звернувся з маніфестом до європейських дворів, у якому звинувачував Москву в порушенні Переяславського договору. Московське військо рушило на Україну, але вже біля Конотопа застрягло аж на три місяці. Містечко обороняло 5-тисячне козацьке військо на чолі з ніжинським полковником Гр. Гуляницьким. Це дало Виговському можливість провести мобілізацію, організувати відділи найманого війська, отримати допомогу від татар і поляків. У червні армія Виговського рушила визволяти з осади Конотоп. Кривавий бій біля села Соснівки, що тривав 28–29 червня, закінчився розгромом московського війська, одних убитих було понад 30 тисяч. В полон потрапило кілька воєвод, серед яких був князь Пожарський, страчений невдовзі татарами. На звістку про загибель цвіту московського дворянства Москву охопила паніка. Царський двір збирався втікати до Ярославля. Чекали, що Виговський рушить з військом на Москву. Гетьман не використав цієї перемоги. На перешкоді стали його незгоди з Запоріжжям і козацькою черню. Вперто трималися московські відділи в Києві. До змови проти гетьмана, яку очолювали ніжинський і ічнянський протопопи Максим Филімонович та Семен Адамович, приєдналися лівобережні полковники Т. Цюцюра, В. Золотаренко, Я. Сомко та ін. Опинившись в такій ситуації, Виговський не вміг бути протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам. Рада, що зібралася незабаром у Білій Церкві, висловилася проти Виговського і обрала гетьманом Юрія Хмельницького. І Виговський добровільно віддав гетьманські клейноди. Отже, наслідком міжусобиць в період гетьманування Виговського був ріст анархії і руїни. Полки Полтавський, Іракліївський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста і села поросли бур'яном, а людність була або винищена, або розбіглася, або потрапила в татарську неволю. У людей зник інтерес до громадської справи, усі 155 бажали одного: щоб нарешті настав якийсь спокій. Однак сподіватися на мир і злагоду не було підстав, бо, з одного боку, наступала Москва, а з іншого – не усі полковники були задоволені з постанови білоцерківської ради. Вони мріяли про гетьманську булаву для себе.

Скориставшись розбратом серед козацької старшини, армія Трубецького опанувала усе Лівобережжя і розташувалася у Переяславі. Він фактично викликав до Переяслава Ю. Хмельницького і, оточивши 40-тисячним військом козацьку раду, змусив її підтвердити вибір нового гетьмана. У жовтні 1659 р. Трубецької під виглядом “Березневих статей Б. Хмельницького” нав’язав Юрасю фальшивку, сфабриковану у московських канцеляріях, яка стала новим московсько-українським договором. У ньому про гетьмана і козаків говорили вже, як про підданих московського царя. Гетьмана не можна було усунути без порозуміння з царем. Царські воєводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві і Умані й утримуватися коштом місцевого населення. Багато полковників, зокрема Гуляницького, Ждановича, усунуто від влади, а сім’я Виговського мала бути видана Москві (Данила закатували по дорозі в Москву, а двох інших братів і полковника Нечая заморозили в неволі у Сибіру).

Однак Переяславський договір 1659 р. Протримався усього один рік. Трагедія була в іншому: цей фальсифікований документ був єдиним офіційним текстом

так званих “Березневих статей Б. Хмельницького” і на нього орієнтувалися згодом усі гетьмани. Влітку 1660 р. 20-тисячне московське військо разом з 20-тисячним корпусом Т. Цюцюри рушили проти 32-тисячної польської армії. Однак польський гетьман Ю. Любомирський спочатку оточив разом з 30-тисячною ордою військо Шереметьєва під Чудновом, а потім схилив до миру українське військо. Майже усе військо Шереметьєва і він сам потрапили до татарського полону. Погром був для Москви не менш страшний, ніж конотопський. Але тепер вже польська сторона, у зв'язку з внутрішніми проблемами, не змогла розвинути свого успіху. Після цього ситуація в Україні ще більше ускладнилася. Правобережжя, яке безпосередньо межувало з Польщею і постійно зазнавало її ударів, визнало Чуднівську угоду, а Лівобережжя не сприйняло цієї угоди. З цієї причини Лівобережжя згуртувалося навколо переяславського полковника Якіма Сомка, якого було проголошено наказним гетьманом Лівобережної України. 156 В такий спосіб, Україна фактично була розчленована на дві половини, які взаємно боролися між собою. Але навіть у кожній з них всередині не було єдності. Становище на Лівобережжі значно ускладнювалося загостренням суперечностей між козацькою старшиною і черню. Сторону черні підтримали міщани і запорожці. Цей антагонізм дуже зручно використовували різні демагоги, серед яких виділявся Іван Брюховецький. Брюховецький очолив опозицію черні проти нового гетьмана, що і дало йому змогу у червні 1663 р. замінити на цій посаді Сомка. Ситуація на Правобережжі була дуже непевна і сумна. Тут також панувала анархія, боротьба егоїстичних інтересів. Численні народні повстання розхитувала і без того неміцне становище Ю. Хмельницького. На поверхню політичної боротьби висувається конкурент Ю. Хмельницького – Павло Тетеря-Моржковський. У 1663 р. він переконав Юрія зректися гетьманської булави, і той постригся у ченці під іменем Гедеона. На місце Юрася козацька рада в Чигирині вибрала П. Тетерю, і польський король затвердив його. Отже, обранням Брюховецького і Тетері відповідно лівобережним і правобережним гетьманами був фактично закріплений розкол українських земель.

Однак Польща не бажала задовільнитися лише Правобережжям, тому наприкінці 1663 р. розпочинає наступ на Лівобережжя. На боці польської армії виступили такі видатні полковники, як І. Богун, Г. Гуляницький, Гоголь, Ханенко та ін. Польські війська, розвиваючи успіх, дійшли аж до Глухова на самому українсько-московському кордоні. Тим часом гетьман Брюховецький, з'єднавшись біля Батурина з військом князя Ромодановського, рушив під Глухів. Король, хоч і отримав допомогу від литовського гетьмана, не наважився вступити в бій і почав відступати на Литву. Паралельно з діями поляків на Чернігівщині П. Тетеря завойовував Полтавщину. Проте на звістку про відступ короля і народні повстання на Правобережжі також поспішив повернутися назад за Дніпро. Тут повстання було у розпалі. Тетеря найжорстокішими заходами придушив повстання. Він скористався загальним безладом, викликаним війною і повстанням, і розправився також з І. Виговським, якого підозрював у бажанні повернути собі назад булаву. Змовившись з начальником польського відділу полковником Маховським, Тетеря запросив Виговського у Корсунь ніби на

нараду, а потім звинуватив у зраді і розстріляв.

Підступні справи не зміцнили становище П. Тетері, бо Брюховецький, витіснивши останні польсько-українські війська з Лівобережжя, переносить військові дії на правий берег Дніпра і рушає на Чигирин. Тут на допомогу Тетері прийшов відомий кат українського народу С. Чарнецький, який наказав руйнувати до тла міста і села, а всіх українців – знищувати. Саме тоді він поглимився над останками славного гетьмана Б. Хмельницького і його сина Тимоша. За намовою П. Тетері Чарнецький арештував і заслав до Пруссії новообраного митрополита Тукальського, архімандрита Гедеона (Юрія Хмельницького) і полковника Г. Гуляницького. Сяк-так втихомиривши Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сейм, але по дорозі несподівано помирає. Його смерть знову оживила повстанський рух. Однак в ньому не було спільної мети, і він був приречений на поразку. Відступ польського війська дав привід до народного повстання проти Польщі. Всюди знищувалося польське військо та польська шляхта. Тетеря, що співпрацював з поляками, не був спроможний стримати народний рух, не маючи підтримки серед населення, у 1665 р. він склав булаву і виїхав до Польщі. Не домігся значних успіхів і гетьман Брюховецький. На Правобережжі від Дніпра до Дністра продовжувалися лише дрібні партизанські дії. Саме в цей момент найбільшого безладдя й занепаду з'явився діяч, який зумів стати на голову вище від своїх сучасників, який вдихнув у них на деякий час віру за своє діло, вказав їм вищу мету і зробив героїчне зусилля вирвати Україну з анархії, з'єднати її розірвані частини й створити самостійну українську державу – йдеться про Петра Дорошенка. Новий гетьман на Правобережжі був обраний у січні 1666 р. Його добре знали у козацькому середовищі передусім як внука славного гетьмана Михайла Дорошенка і бойового соратника Б. Хмельницького. Дорошенко ставив своєю метою звільнити Україну від московської та польської влади і об'єднати її. Для досягнення цієї мети він вважав, що найкраще спертися на Туреччину та Крим. Безумовно, ці союзники, які традиційно дорого обходилися українському народові, відіграли негативну роль в політичних планах Дорошенка. У той час, коли на Правобережжі П. Дорошенко робив перші кроки задля зміцнення своєї влади і заспокоєння краю, на Лівобережжі Брюховецький остаточно зрадив інтереси України. У 158 вересні 1665 р. він перший з українських гетьманів приїхав до Москви. Там за боярський титул, великі маєтності і шлюб з дочкою Долгорукого фактично продає давні права і вольності України Московській державі. Укладені ним у жовтні 1665 р. так звані “Московські статті” передбачали передачу в руки московських воєвод безпосереднього керівництва військово-адміністративним та фінансово-господарським життям на Лівобережній Україні, збільшення московського війська, яке мала утримувати Україна. Збирання податків передавалося до рук царських урядовців, що було прямим порушенням “Березневих статей”. Велике невдоволення викликало й те, що відтепер Київський митрополит мав підпорядкуватися Московському патріархатові. Українські міста і села оголошувалися володіннями московських монархів. Повернувшись з Москви в Україну, І. Брюховецький відчув, що своїм поступництвом відвернув від себе навіть недавніх прихильників з числа

старшини і вищого духовенства. Згодом, коли в Україні з'явилися московські воєводи з військом, яке треба було годувати, коли московські урядовці склали реєстр населення і почали здирати з нього податки для московського царя, то проти зрадника Брюховецького стала і маса військової черні і навіть Запоріжжя, яке до цього часу вірно підтримувало свого кошового отамана. Цю зміну настроїв супроти Брюховецького вирішив використати Дорошенко. Однак спочатку йому треба було укріпитися на Правобережній Україні. Дорошенко поспішав, бо знав про польськомосковські переговори в селі Андрусові і про намір московського уряду зректися претензій щодо Правобережної України. Він вирішив ударити по Польщі, щоб та зі свого боку теж зреклася Правобережжя, і цим поставити обидві сторони в Андрусові перед фактом унезалежнення цієї частини України. Приховуючи свої справжні плани від поляків, Дорошенко залучив собі на допомогу 30-тисячну татарську орду і в грудні 1666 р. біля Брацлава знищив 6-тисячний відділ полковника Маховського. У цих умовах погром означав для Польщі те саме, що Жовті Води і Корсунь у 1648 р., а для Дорошенка – це був початок відкритого розриву з Польщею. Ситуація на Правобережжі прискорила підписання Андрусівського перемир'я (13 січня 1667 р.). На основі цього договору Польща і Москва встановлювали мирні відносини на 13 років. Лівобережна Україна залишалась під протекторатом Москви, Правобережжя – під Польщею. Київ через два роки теж мав відійти до Польщі. Запоріжжя залишалося під спільною зверхністю. Побачивши, що і Москва, і Польща не можуть погодитись з самостійним існуванням України, Дорошенко тепер робить ставку на Туреччину. Однак до пори до часу приховує свої справжні наміри і нав'язує різносторонні дипломатичні контакти, вичікуючи слушного часу. Його найближчим соратником стає митрополит Й. Тукальський, який визволився з трирічної неволі і оселився в Чигирині. Характерно, що народ як Правобережжя, так і Лівобережжя, незважаючи на таємність планів Дорошенка, розуміли його кінцеві наміри і тому популярність гетьмана зростала в обох частинах України. На початку 1668 р. гетьман провів у Чигирині раду, на якій було прийняте рішення не піддаватися ні польському королю, ні московському цареві, а прийняти протекцію султана. На початку літа 1668 р. Дорошенко з'явився на Лівобережній Україні і пішов назустріч Брюховецькому, пропонуючи останньому зректися булави. Той вагався, але коли Дорошенко наблизився до табору Брюховецького під Опішнею, козаки самі вирішили справу: Брюховецького буквально розтерзали, а Дорошенка проголосили гетьманом усієї України. Це сталося 8 червня 1668 р. і було моментом найбільшого тріумфу Петра Дорошенка. Та невдовзі виявилось, що становище Дорошенка не було міцним. З одного боку, наступало московське військо, а з іншого, – поляки. Відступилася від Дорошенка і старшина Сіверщини, побоюючись московської помсти. Однак найбільшого удару Дорошкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, писаря Петра Суховія, і татари, які підтримали кандидата запорожців. Боротьба з Суховієм затяглася більш як на рік, і Лівобережна Україна була для Дорошенка втрачена, хоч деякі полки трималися Дорошенка аж до весни 1670 р. З того часу розвиток Лівобережної та Правобережної України пішов окремим для кожної з

них шляхом. Покинутий соратниками і союзниками Дорошенко влітку 1668 р. йде на тісніші контакти з Портою, однак це лише обмежило його популярність в народі. Невдачею закінчилась і спроба Дорошенка порозумітися з Польщею восени 1669 р., під час коронації короля Михайла Вишне-160 вецького. Гетьман вимагав повної автономії для України в дусі Гадяцького трактату. Однак влітку 1670 р. на переговори прибув М. Ханенко, який просив автономії лише для козаків. Польський уряд затвердив гетьмана Ханенка 2 вересня 1670 р. Для Дорошенка це означало повний розрив з Польщею, але зате знову зросла його популярність серед козаків. Козацька рада в Корсуні 1671 р. підтвердила своє повне довір'я гетьманові. Дорошенко почав готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він звертається по допомогу до курфюрста Бранденбургського, до Москви, до лівобережного гетьмана Многогрішного, навіть до С. Разіна, але реальну допомогу дала лише Туреччина. Отримавши допомогу, Дорошенко почав відвойовувати Поділля, розгромивши кількатисячний корпус Лужецького і Ханенка, і під фортецею Кам'янець з'єднався з військом султана Магомета IV. Після трьох тижнів облоги Кам'янець капітулював. Водночас козацькі і татарські відділи завойовували Галичину. На початку вересня вони обложили Львів. Польські війська відступили на захід, і невдовзі прибули послы від короля Михайла з пропозицією миру. Почалися переговори. Львів відбувся контрибуцією. 5 жовтня 1672 р. були вироблені умови миру і султан, який стояв під Бучачем, прийняв їх. Згідно з Бучацьким мирним договором Польща зреклася прав на Поділля, яке стало турецькою провінцією, і козацьку Україну, що стала самостійною державою під турецьким протекторатом. Польща зобов'язувалася вивести свої загоны з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щорічну контрибуцію. Такі були пункти Бучацької угоди, найганебнішої, як вважають історики, в цілій історії Польщі. Дорошенко був розчарований такими наслідками війни. Поділля і частина Галичини з Чортковом і Ягольницею стали турецькою провінцією. Дорошенко отримав зруйновані Брацлавщину і Київщину, звідки населення втікало на Лівобережжя. Український народ проклинав свого колишнього улюбленця, вважаючи його винуватцем усіх своїх бід. Крім того, Польща і не збиралася виводити свої загоны з фортець та Білої Церкви, готуючись до реваншу. Дорошенко був дуже невдоволений турецькою протекцією, але козацька рада на початку 1673 р. ухвалила не відступати від турецького султана, бо "тепер, крім султана, нікуди дітись". 161 Тим часом ситуація склалася сприятливо для Польщі. У Криму лютувала епідемія. Молдавія і Волощина перейшли на бік поляків. Дорошенко тримався України, щоб відвести від неї нову війну. 11 листопада 1673 р. Ян Собеський розбив під Хотинном передову турецьку армію і взяв фортецю. Ця блискуча перемога проклала шлях Собеському до королівської корони після смерті короля Михайла Вишневецького. Зайнятість Польщі і Туреччини війною були використані Москвою для наступу на Правобережжя. Спільно з полками Лівобережного гетьмана І. Самойловича, який мріяв стати гетьманом усієї України, московське військо наприкінці січня 1674 р. перейшло Дніпро і почало наступ. 17 січня Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду, яка проголосила його гетьманом усієї України. В червні війська Самойловича і Ромодановського

обложили Дорошенка в Чигирині, але двотижнева облога закінчилася для них невдачею. За цей час на допомогу Дорошенкові прийшов турецький султан і кримський хан Селім-Гірей. Почувши про наближення хана, Самойлович і Ромодановський спалили Черкаси і втекли на лівий берег Дніпра, а турки і татари разом з Дорошенком заходилися повертати Правобережжя знову під владу чигиринського гетьмана. Невдовзі турки і татари повернули додому, залишивши Дорошенка закінчувати приборкання непокірних українців, і він, роздратований переходом багатьох своїх підданих на сторону Самойловича, робив це з особливою жорстокістю. Ще раз Правобережна Україна повернулася під владу Дорошенка. Однак це вже була напівпустеля, зруйнована, спалена, засіяна людськими кістками. Її руйнацію довершив король Ян Собеський, який восени вторгся на Брацлавщину і знищив чимало міст і людей. На зміну колишній популярності Дорошенка в масах прийшла велика ненависть до нього як винуватця цієї руїни. Його покидали близькі друзі, навіть родичі, зневірившись в правильності політики, яку він проводив. Перестали з ним рахуватися і колишні союзники – Туреччина і Крим. Усіма покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, Дорошенко вирішив зректися гетьманської булави. За посередництва Сірка він передав її козацькій раді в Чигирині, щоб не віддавати Самойловичу, і присягнув на вірність цареві. Після того 162 Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди і прапори до Москви, де їх з тріумфом волочили по вулицях і склали до ніг царя. Однак цар вимагав складення Дорошенком присяги у присутності Самойловича і Ромодановського. Той не хотів робити цього, і цар відправив 30-тисячну армію на Чигирин. Після короткого бою Дорошенко, у якого залишилось усього дві тисячі війська, капітулював і 19 вересня здав своє гетьманство Самойловичеві і Ромодановському. Своє життя, яке закінчувалося так трагічно, гетьман доживав у почесному московському засланні, спочатку як воєвода у В'ятці, а пізніше у даному йому селі Ярополчі під Москвою. Помер Дорошенко у 1698 р. Зійшов з арени політичної боротьби видатний діяч, який вичерпав усі сили задля здійснення високого ідеалу – створення об'єднаної і самостійної Української держави. Дорошенко впав, але польсько-турецько-московська боротьба за Правобережжя не вщухала. Цього разу турки витягнули з в'язниці ченця Гедеона (Ю. Хмельницького). З нього зняли чернечу гідність і проголосили князем Правобережної України. Восени 1677 р. Ю. Хмельницький з татарською залогою прибув на Поділля і розташувався в Немирові, розсилаючи свої універсали з вимогою визнання його як гетьмана. Це викликало тривогу у Москві, яка послала військо в Чигирин і почала спішно його укріплювати. В серпні 1677 р. велика турецько-татарська армія, при якій був і Ю. Хмельницький, обложила Чигирин, але взяти його не змогла. Однак і в Москві, і в Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти давньою гетьманською столицею. Щоправда, московський уряд не хотів витратити кошти на її оборону, плануючи зруйнувати Чигирин, а Чигиринщину зробити нейтральною зоною. Але в Україні рішуче виступили проти такого плану Москви. Тому Москва змушена була відступити і вислати до Чигирин свіжі сили під проводом воєводи Ржевського. Оборонні споруди зводилися під командою Патріка Гордона, який залишив надзвичайно цінні записи про оборону Чигирин. У липні 1678 р.

турецькі війська знову облягли місто. Артилерійські обстріли, штурми, підкопи і висадження в повітря укріплень Чигирин відбувались постійно. 15 липня під час генерального штурму був вбитий воєвода Ржевський, і командування взяв на себе П. Гордон. Фортеця протрималася ще тиждень, але допомоги від царських військ Ромодановського, який стояв зовсім поруч, так і не отримала. Тоді Гордон вивів військо з фортеці і пробився з оточення, а фортеця була підірвана, поховавши під руїнами близько 4 тисяч турків. З великими втратами українсько-московське військо 30 серпня переправилося на лівий берег. Чигирин було втрачено. Це справило важке враження на українське суспільство, яке сприйняло упадок і зруйнування Чигирин як загибель правобережної козацької України. Відступивши з України, турки залишили в Немирові Юрася Хмельницького, під владою якого знаходилася Південна та Середня Київщина і Східне Поділля – зруйновані і майже обезлюднені. Сяктак освоївшись, Ю. Хмельницький почав робити спроби підпорядкування собі Лівобережжя. Наприкінці 1678 – на початку 1679 рр. його люди з допомогою татар кілька разів спустошували міста і села Лубенського, Ніжинського та Київського полків. У той самий час доволі багато втікачів з Правобережної України відгукнулися на заклик Ю. Хмельницького повернутися на старі місця. Це викликало велике незадоволення у Самойловича. Тому навесні 1679 р. він вирушив свого сина Семена на чолі з козацьким військом на Правобережжя. Семен Самойлович здобув і зруйнував Ржишів, Корсунь, Жаботин і загалом усі міста, де ще було якесь населення, а людей силоміць погнав назад на Лівобережжя. Тепер у Ю. Хмельницького залишилося лише Поділля, яке він пробував заселити переселенцями з Молдавії та інших місць. Але він поводився зі своїми підданими так жорстоко і так немилосердно здирав з них податки, що вони почували себе, як у найважчому рабстві. Нарешті у своїй жорстокості він переступив межу допустимого, і самі турки восени 1681 р. в Кам'янці стратили його. Так закінчилася політична кар'єра нещасного потомка славного гетьмана України. Ліквідувавши “князя України”, турки передали його володіння молдавському воєводі Івану Дуці, і той почав колонізувати пустку, закликаючи переселенців звідусіль. Отже, усі супротивники, які брали участь в боротьбі за Правобережну Україну, були виснажені багаторічними війнами і походами. Вони прагнули хоча б короткочасного примирення. Першими підписали мир в Журавно турки і поляки у 1676 р., за яким Польща знову ж зріклася Поділля і Правобережжя, за винятком Північної Київщини. У 1681 р. підписали угоди між собою Москва та 164 Туреччина, пізніше Польща та Москва. На підставі “Вічного миру” між Москвою і Польщею (1686) Київ знову відійшов до Лівобережжя. Згідно ж з договором, підписаним у Бахчисараї на 20 років, ні Москва, ні Туреччина, ні Крим не мали права протягом цього часу заселяти простори між річками Бугом та Дністром: ця область мала залишатися безлюдною. Таким був тимчасовий кінець довголітньої боротьби за Правобережну Україну. В самому серці України, де знаходився осередок держави Б. Хмельницького, тепер була пустеля. 2. Обмеження автономії України в складі Московської держави. Гетьманщина Лівобережжя ж, починаючи з кінця 60-х років XVII ст., пішло іншим шляхом. Як вже говорилося вище, П. Дорошенко, об'єднавши на короткий час Правобережжя і Лівобережжя у 1668

р., змушений був під тиском обставин повернутися до Чигирина. Замість себе він залишив наказним гетьманом чернігівського полковника Многогрішного. Залишений без відповідальної допомоги Дорошенка, побоюючись помсти московських військ над населенням, Д. Многогрішний піддається на вмовляння промосковської партії, яку очолював архієпископ чернігівський Лазар Баранович, і вступає в переговори з Москвою. У середині березня 1669 р. в присутності царських послів у місті Глухові відбулася козацька рада, на якій Д. Многогрішний був вибраний гетьманом. Там же був складений договір з 27 пунктів, відомий під назвою “Глухівських статей”. Договір в основному нагадував “Березневі статті Б. Хмельницького”, але значно обмежував “права і вольності” України: царські воєводи залишалися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі і Острі, не маючи, щоправда, права втручатися в справи місцевої адміністрації; реєстр козаків порівняно з “березневими статтями” зменшувався вдвічі – до 30 тисяч; гетьман не мав права входити у зносини з іноземними державами. Однак “Глухівські статті” все ж таки були кроком вперед порівняно з “Московськими статтями” І. Брюховецького; вони забезпечили автономію Лівобережної України, причому договір був укладений між двома державами, і в цьому велика заслуга Дем’яна Многогрішного. Прийняття “Глухівських статей” зміцнило авторитет і становище Д. Многогрішного. Під його булаву вступили полки 165 Прилуцький і Переяславський. Примирився з ним і П. Дорошенко, бо вони були однодумцями в політичних справах. Закріпивши за собою гетьманську булаву, Многогрішний у 1670 р. остаточно підкорив собі Лівобережжя, а гетьманську столицю переніс у місто Батурин. Однак не довго гетьманська булава була в руках Д. Многогрішного. Однією з причин того, що його невдовзі зняли, став характер гетьмана: самовладність, різкість, відкритість, нещадна боротьба проти непокірної старшини. Проти гетьмана почали організовувати змови, посипалися доноси у Москву. Головним змістом доносів стало звинувачення гетьмана у зраді, спробі підняти повстання, якщо цар віддасть Київ полякам, і віддатися з Лівобережжям султанові, зносінах з гетьманом П. Дорошенком. Старшина виступила з пропозицією схопити гетьмана й відвезти його на суд до царя. Москва погодилася. Використовуючи згоду Москви, в ніч з 12 на 13 березня 1672 р. група старшин (Забіла, Домонтович, Самойлович, Мокрієвич, Райча, Рославець, Уманець), порозумівшись з начальником стрілецької залоги, схопила сонного гетьмана і відправила з Батурина до Москви. У Москві через тортури Д. Многогрішний визнав свої зв’язки з П. Дорошенком, однак заперечував зраду і всі звинувачення. До суду притягли також брата Д. Многогрішного Василя, генерального осавула Грабовича і полковника Гвинтовку, який відрікся від гетьмана. За козацьким звичаєм суд мав судити гетьмана у Батурині. Але старшина боялася народних заворушень, і його судили в Москві. Д. Многогрішний та його брат були засуджені на смерть, але перед самим виконанням вироку на майдан був принесений указ про помилування і заслання на довічну каторгу до Сибіру разом з родиною. У Сибіру Д. Многогрішний провів довгі роки страшного заслання, де і помер. Після усунення Д. Многогрішного на Лівобережжі три місяці правила старшинська олігархія – Забіла, Самойлович і Домонтович. Старшина прагнула

обмежити владу наступного гетьмана і свої вимоги здійснити на Раді в Козачій Діброві біля Путивля в червні 1672 р. На Раді були прийняті статті з 10 пунктів, які властиво доповнювали “Глухівські статті” 1669 р., але обмежували гетьманську владу. Гетьманом був обраний військовий суддя Іван Самойлович – один з учасників змови проти Д. Многогрішного. 166 Гетьман І. Самойлович у соціальних питаннях проводив політику старшинської верстви, надаючи українській державності аристократичного характеру. Він, зокрема, перестав збирати Загальну Раду, щоб не допустити вирішення важливих питань козацької маси, а усі державні справи вирішував з Радою старшин. При ньому була створена так звана гетьманська гвардія – інститут “бунчукових товаришів” (з 1685 р.). Це була військова старшина, яка не мала якоїсь певної посади, а перебувала біля гетьмана для його особливих доручень. Пізніше з її числа призначались високі посадові особи козацької адміністрації, зокрема й генеральна старшина. Йдучи назустріч козацькій старшині в питаннях соціальних, І. Самойлович як представник держави умів зберегти незалежність і авторитет і своєю волею проводив справи, які вважав за доцільні для блага держави. Наприклад, всупереч волі старшини він і далі тримав наймане військо для забезпечення порядку в країні; ввів різні види нових податків і утримував їх, незважаючи на незадоволення оподаткованих. За його правління, яке тривало 15 років, остаточно сформувалася гетьманська держава з авторитарним характером правління. І. Самойлович не обмежував свою державницьку діяльність одним Лівобережжям. Він намагався об’єднати усі козацькі землі і дуже енергійно виступив проти Запоріжжя, що прагнуло здобути політичну самостійність. У 1674 р. свою владу йому передав призначений поляками гетьман М. Ханенко, а в 1676 р. – сам П. Дорошенко. Після того Самойлович став іменуватися “гетьманом обох сторін Дніпра”. Однак його влада над Правобережжям була суто номінальною. У цей час посилюються розбіжності І. Самойловича з московським урядом. Річ у тім, що після перемоги над турками Яна Собеського під Віднем польський король почав формувати антитурецьку коаліцію, до якої схилялася і Москва. Самойлович різко виступив проти миру з Польщею, вважаючи, що це закріпить поділ України, і об’єднання її стане неможливим. Він також не хотів остаточної ліквідації Кримського ханства, оскільки тоді українські землі опинились би в оточенні московських володінь і втратили б самостійність, що зрештою і підтвердилося у 1775 р. Своїми активними протестами Самойловичу вдалося зірвати польсько-московські переговори у 1684 р. Але всупереч бажанням гетьмана Москва і Польща все-таки дійшли порозуміння і навесні 1686 р. підписали “Вічний мир” і взаємний союз проти Туреччини і Криму. На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступила цареві Київ з околицею. Правобережжя польський уряд зобов’язувався поки що не відновляти й не заселяти, а остаточно вирішення цього питання відкладалося на пізніше. Дізнавшись про умови миру, Самойлович відкрито виявив своє незадоволення цареві, чим поклав початок ліквідації автономії України. Водночас Самойлович ще й сам доклав рук до знищення однієї з головних основ української автономії, допомігши підпорядкувати Українську православну церкву московській

патріархії. Так, 20 червня 1685 р. в Києві новим митрополитом був обраний родич Самойловича князь Гедеон Четвертинський, єпископ луцький, який восени того самого року був висвячений у Москві патріархом Йоакимом. Для України це був важкий удар, оскільки вона втрачала прапор визвольних змагань, на зміну українському православ'ю почало впроваджуватися московське, що сприяло втраті українцями національної самобутності. Отже, невдоволення І. Самойловичем серед громадськості зростало. Потрібний був лише привід, щоб усунути його від гетьманства. І такий привід знайшовся. Ним став невдалий похід московського і українського військ на чолі з князем Голіциним – фаворитом царівни Софії і гетьманом І. Самойловичем у Крим в 1687 р. На гетьмана був посланий донос, підписаний представниками старшини – Кочубеєм, Лизогубом, Забілою та ін. Самойлович був заарештований і засланий до Тобольська, а його сина Григорія після тортур стратили в Севську. 27 липня 1687 р. було скликано Військову Раду над р. Коломаком, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу і ухвалила Коломацькі статті договору з Москвою.

3. Гетьманування Івана Мазепи та нове відродження українських земель на зламі XVII–XVIII ст. Нову сторінку в історії українського народу відкриває правління гетьмана Івана Степановича Мазепи (1687–1709 рр.). У перший період свого правління гетьман І. Мазепа показав себе, як вірний соратник Москви. Використовуючи політичні зміни в 168 Москві і в Московії загалом, тобто прихід до влади Петра I, Мазепа не тільки не втратив гетьманство, а ще більше зміцнив свої позиції. Закономірно постає питання, чому пізніше Мазепа змінює орієнтацію. Щоб відповісти на це питання, треба ознайомитися з соціально-політичною та економічною ситуацією на українських землях на рубежі XVII–XVIII ст. Останнє десятиліття XVII ст. на Україні характеризувалося нестійким політичним становищем гетьмана

У 1695 р. Петро I відновлює війну з Туреччиною, і впродовж чотирьох років козацьке військо змушене було здійснювати далекі походи. Тим часом сама Україна залишалась беззахисною перед нищівними набігами кримських татар. Становище в Україні ще більше погіршилось, коли у 1700 р. Петро I розпочав разом з Польщею війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Починаючи з цього року, козаки постійно брали участь у Північній війні. Багато їх загинуло не тільки на полі бою, але також від важкої служби, знущань з боку царських офіцерів, незвичного клімату. Крім військової служби, козаків використовували для будівництва фортець, прокладання каналів і комунікацій та інших важких робіт. Тягарем на українське населення лягло утримання численних царських військ, котрі проходили через Україну. Звичайно, усе це викликало незадоволення, яке в будь-який момент могло перерости у відкритий опір владі. Мазепа це відчував. Його побоювання збільшувалися у зв'язку з невдачами московських військ у Північній війні. До цього часу він спирався на московську силу і війська, тепер ситуація змінилася. З кінця 1705 р. становище Москви значно погіршилось. Военні дії розгортались так, що слід було чекати шведів на Україні. Для Мазепи було очевидним, що коли шведи увійдуть в покинуту московськими військами Україну, там негайно підніметься повстання і народ приєднається до військ Карла XII, щоб спільно боротися проти своїх гнобителів:

московської влади, гетьмана і старшини. Такі роздуми все частіше приводили гетьмана до наміру змінити політичну орієнтацію. Ми вже згадували про союз козацтва зі Швецією (трактат Б. Хмельницького та І. Виговського). На цей союз у 60-х роках XVII ст. покладали різні надії, але він так і залишився не втіленим. Отже, на початку XVIII ст. гетьман І. Мазепа вирішив довести до кінця справу своїх великих попередників: спробувати за шведською допомогою визволити Україну. Перебуваючи у вирі політичних подій, Мазепа вів подвійну політику. З одного боку, він продовжував лінію вірного московського слуги, з іншого – з 1707 р. розпочав таємні переговори із Швецією через поставленого Карлом XII польського короля Станіслава. Переговори велись у глибокій таємниці навіть від найближчих соратників Мазепа. Це дало можливість приховувати свої наміри гетьману до останньої хвилини. І навіть, коли навесні 1708 р. військовий суддя Кочубей і полковник Іскра відкрили царю Петру зраду гетьмана, він не повірив доносу і наказав засудити їх на смерть. У той самий час варто відзначити, що такі підпільні переговори про перехід на бік шведів не принесли користі і самому гетьману. Помилкою І. Мазепа було те, що він вважав український народ готовим до повстання. Однак не підготовлений та неорганізований в належний спосіб народ, який втратив віру у свою старшину, не виправдав надій гетьмана. Але Мазепа цього ще не знав. Він запропонував Карлові XII перейти р. Десну і з'єднати війська. В 20-х числах жовтня Мазепа покинув свою гетьманську резиденцію Батурин, залишив там вірного йому полковника Чечеля і артилерію, а сам відправився із 5-тисячним військом у шведський табір. Тільки на шляху до шведського табору козацьке військо дізналось про плани гетьмана. Що стосується населення, то воно дізналося про це ще пізніше і не від свого гетьмана, а від царя Петра, який вже ввів свої війська в Україну. Страшною звісткою прокотилася Україною новина про падіння Батурина і жорстокі розправи Петра I над козаками і населенням. Незважаючи на розіслані грамоти Мазепа та шведського короля, які запевняли про прагнення повернути Україні минулі вольності і права, український народ не відважився повстати проти страшної московської влади. Отже, надія 170 гетьмана на всенародне повстання не виправдалася. Але І. Мазепа ще сподівається на силу шведської армії. Йому вдалося умовити Карла XII залишити свої війська зимувати в Україні. Але зимівля у чужій країні остаточно деморалізувала шведську армію. Єдиним успіхом цієї акції було приєднання до І. Мазепа і шведів запорожців. У березні 1709 р. запорізьке військо на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком прибуло у шведський табір. Для того, щоб забезпечити собі постійний зв'язок із Запоріжжям, Карл XII завів свою армію ще більше вглиб України і остаточно застряв під Полтавою. Дізнавшись про “зраду” запорожців, Петро I скеровує туди своє військо, яке з допомогою зрадника, колишнього січовика Галагана, захопило Січ і вчинило страшну різню. Залишки січовиків після цих кривавих подій перенесли свій “кіш” на територію Туреччини. Невдовзі після розгрому Січі така сама доля спіткала й шведську армію під Полтавою (27 червня 1709 р.). Залишки шведської армії тікали за Дніпро на турецьку територію. Карл XII з І. Мазепою через степи втекли в Тягин (сьогодні Бендери), звідки прагнули втягнути Туреччину у війну з Росією. Що стосується гетьмана, то він не

витримав такої поразки, краху своїх надій і сподівань. 22 вересня 1709 р. він помер. Похований у православному монастирі в Галаці. Однак справа його не загинула. У нього знайшлися енергійні послідовники. Одним з них став Пилип Орлик. 5 травня 1710 р. козацька рада в Бендерах вибрала П. Орлика гетьманом в еміграції. Він був тут же визнаний турецьким султаном і шведським королем. Із шведським королем було укладено спеціальну угоду, у якій він зобов'язувався надавати допомогу Україні, поки вона не звільниться з-під влади московського царя. Але набагато цінніший був той договір, який був складений самим Орликом із своїми виборцями та запорожцями. Це так звана Конституція Пилипа Орлика. Вона цікава як показник рівня політичної думки тогочасної України, Мазепи, Орлика та їх сподвижників. За своїм змістом, ідеями – це була найдемократичніша конституція свого часу і перша у світі. Звичайно, написати – одне, а втілити в життя – це зовсім інше. На що міг розраховувати Орлик? У 1711 р. він організував 16-тисячну українську армію і вирушив на Правобережну Україну. Але усі його спроби, пов'язані з визволенням 171 Правобережжя, зазнали невдач. Він змушений був емігрувати. Помер Пилип Орлик 24 травня 1742 р. десь у тодішніх турецьких володіннях, проживши 70 бурхливих літ. Отже, що ж принесло гетьманство Мазепи Україні? По-перше, у результаті домовленості між Росією і Туреччиною Лівобережна Україна з м. Києвом залишилася під владою Москви, яка відмовлялася від Правобережної України і Січі. На Правобережну Україну одразу заявила свої права Польща. По-друге, спадкоємці Мазепи – новообраний П. Орлик із своїми соратниками не змогли домогтися успіху у справі визволення Правобережної України, оскільки спиралися не на український народ у своїх визвольних змаганнях, а на зовнішні сили. По-третє, московський уряд використав так звану “зраду” І. Мазепи та його сподвижників для ліквідації залишків автономії України і повного її зрівняння з російськими провінціями. Отже, невдала спроба Мазепи з допомогою чужоземних військ принести свободу і незалежність українським землям зазнала поразки і була використана царським самодержавством для посилення своїх позицій на Україні.

Питання для самоконтролю

- 1) Якими були передумови і причини Національно-визвольної війни?
- 2) Назвіть дату Національно-визвольної війни середини XVII ст.
- 3) Назвіть імена соратників Б. Хмельницького.
- 4) На які періоди поділяється Національно-визвольна війна?
- 5) Яка подія стала приводом до початку війни?
- 6) Якою була кількість повсталих, зібраних Б. Хмельницьким на кінець квітня 1648 р.?

Творче завдання

Чому становище в національно-релігійній сфері стало головною передумовою початку війни?

Тема 7. Відновлення державності українського народу (1917–1921 рр). Центральна Рада. Гетьманат. Директорія.

Мета вивчення: визначити історичне значення Центральної Ради, Гетьманату, Директорії у становленні державності української держави; виділити основні тенденції розвитку національної ідеї; простежити етапи становлення держави та державності у визначених державних утвореннях; розвивати вміння на основі порівняння отримувати нові знання та удосконалювати навички проблемного вивчення теми; виховувати почуття патріотизму

План

1. Створення Української Центральної Ради. Державотворча діяльність Української Центральної Ради.
2. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Національна державність на західноукраїнських землях.
3. Акт злуки УНР та ЗУНР. Проголошення соборної України.
4. Доба Директорії та державна політика.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Створення Української Центральної Ради. Державотворча діяльність Української Центральної Ради.

Лютнева буржуазно-демократична революція і Україна.

- Кінець 1916 р. – початок 1917р.- Росія стоїть на порозі революційного вибуху.
- 23-25 лютого 1917р. – масові страйки, демонстрації і мітинги в Петрограді.
- 27 лютого 1917р. – утворення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Одночасно буржуазними партіями сформовано Тимчасовий комітет Державної думи.
- 2 березня 1917р. – Микола II підписав маніфест про відречення від престолу.
- 16-18 березня – в Києві ліквідовані органи царської адміністрації, влада перейшла до губернських і повітових комісарів, призначених Тимчасовим урядом.
- 17 березня 1917р. – утворення Української Центральної Ради. Голова ЦР – М.Грушевський.

Довідка. Ініціатор створення УЦР – Товариство українських поступовців (ТУП). Блок виник у 1908р.

Діячі: М.Грушевський, С.Єфремов, Є.Чикаленко, інші. До складу ЦР (крім ТУП) увійшли представники соціал-демократів, українських партій, товариств, громад, інтелігенції.

- 22 березня 1917р. – УЦР проголосила відозву «До українського народу».
- 19-21 квітня 1917р. – у Києві проходив Український національний конгрес.
- 18 травня 1917р. – у Києві проведено I Військовий з'їзд (за ініціативою УЦР).
- Травень, 1917р. – біля 3 тис. солдатів самоорганізувались в Український полк ім. Б.Хмельницького. Одночасно розпочалось формування Вільного Козацтва.
- Кінець травня, 1917р. – делегація УЦР вирушила на переговори з Тимчасовим урядом. Вимоги: визнання ЦР головним органом влади в Україні, автономія України. Результат: відмова російських правлячих кіл визнати автономію України, інші вимоги.

Універсали Центральної Ради . Внутрішня політика уряду.

- 23 червня 1917 р. – ЦР проголосила I Універсал.

Декларовані ідеї:

- автономія України у складі Росії;
- законодавча діяльність всенародних Українських зборів (Сейму);
- Центральна Рада – головний орган влади в Україні;
- спільна діяльність неукраїнських народів і українців по розбудові автономії України;
- встановлення податку « на рідну справу».
- 29 червня 1917р. – було утворено виконавчий орган влади – Генеральний секретаріат.

Довідка. Склад Генерального секретаріату:

В.Винниченко (голова), Х.Барановський (фінансова діяльність), С.Єфремов (міжнаціональні справи), С.Петлюра (військове відомство), В.Садовський (судочинство), М.Стасюк (продовольчі справи), І.Стащенко (у справах освіти), П.Христюк (писар), Б.Мартос (земельні справи).

- Кінець червня, 1917р. – початок липня, 1917р. – переговори ЦР з делегованими представниками Тимчасового уряду – Терещенком, Церетелі, Керенським.
- 16 липня 1917р. – проголошення II Універсалу.

Головні ідеї:

- автономія України відкладалась до скликання Всеросійських установчих зборів;
- введення до складу Центральної Ради представників інших народностей;
- проголошення найвищим крайовим органом влади в Україні Генерального секретаріату.

Статистика.

До складу ЦР введено 30% представників національних меншин, до Малої Ради – 18%, до Генерального секретаріату – 5 чол.

- 17 серпня 1917р. – уряд Керенського видав «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату на Україні». Суть: уряд Керенського визнавав Генеральний секретаріат, але як орган влади російського уряду в Україні. Внутрішнє становище України характеризувалось занепадом економіки: скоротився видобуток вугілля, нафти. Поширювався занепад транспортної системи, скоротились сільськогосподарські посіви, зменшився (біля 36%) випуск промислової продукції. Значно впали прибутки робітників, товарно-грошові відносини замінювались натуральним товарообміном. Зросла кількість безробітних.
- Вересень, 1917р. – початок «більшовизації» Рад.

Довідка. Авторитет Тимчасового уряду почав падати після серпневого заколоту Л.Корнілова. Заколот провалився в результаті об'єднання лівих сил. 7-8 листопада 1917р. в результаті збройного повстання влада перейшла до II Всеросійського з'їзду Рад.

Наслідок Жовтневої революції: розкол суспільства, громадянська війна.

- 20 листопада 1917р. – проголошення III Універсалу Центральної Ради.

Головні положення:

- проголошення України Українською Народною республікою (УНР) в складі Росії;
- встановлення територіальних меж УНР (Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму));
- націоналізація земельної власності;
- встановлення 8-годинного робочого дня;
- встановлення державного контролю над продукцією;
- вимога мирних переговорів;
- скасування смертної кари;
- оголошення амністії політичним в'язням;
- розширення прав місцевого самоврядування;
- свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і житла;
- право на користування мовами національних меншин;
- національно-персональна автономія неукраїнських народів.
- 17 грудня 1917р. – у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський З'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Плани більшовиків – проголошення влади Рад – провалились за малою кількістю депутатів-більшовиків (із 2500 – всього 60).

3. Війна Радянської Росії з УНР.

- 24-25 грудня 1917 – більшовики скликали альтернативний з'їзд у Харкові. Результат: проголошення в Україні радянської влади, обрання Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) Рад України, Народного секретаріату – першого радянського уряду. Новий уряд закликав до боротьби з Центральною Радою. Радянськими військами командував В.Антонов-Овсієнко.

Перебіг подій:

- 28 грудня 1917р. – створення особливого комітету з оборони України в Києві (С.Петлюра, М.Порш, В.Єщенко). Сили УНР: підрозділи Вільного козацтва, добровольчі формування;
- січень, 1918р. – початок захвату Лівобережної України радянськими військами;
- 24 січня 1918р. – ЦР проголосила IV Універсал (датований 22 січня).

Основні положення:

- проголошення повної незалежності України;

- намір розпочати мирні переговори з країнами Четвертного союзу;
- зобов'язання проведення демократичних реформ;
- передача землі селянам до початку весняних робіт.
- Кінець січня, 1918р. – встановлення радянської влади в Миколаєві, Херсоні, Одесі.
- 29 січня 1918р. – бій під Крутами. Проти радянських військ – 420 студентів, учнів.
- 30 січня 1918р. – відставка уряду В.Винниченка. Новий уряд очолив В.Голубович.
- 9 лютого 1918р. – підписання українською делегацією сепаратного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Бресті.

Умови: визнання незалежності УНР, обіцянка військової допомоги проти радянської Росії в обмін на забезпечення продовольством та сировиною німецьких військ.

- 18 лютого 1918р. – початок наступу німецько-австрійських військ.
- 1 березня 1918р. – відступ радянських військ з Києва. В Україні встановлено німецько-австрійський окупаційний режим.

Довідка. Новий режим відрізнявся встановленням певних порядків, що включало: відновлення буржуазно-поміщицького ладу, запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, арешт міністрів ЦР.

- 28 квітня 1918р. – німецький загін розпустив Центральну Раду під час засідання членів ЦР.
- 29 квітня 1918р. – проведення у Києві Хліборобського конгресу (8 тис. делегатів). Гетьманом України проголошено П.Скоропадського.
- 30 квітня 1918р. – прибічники П.Скоропадського захопили державні установи. ЦР була розпущена.

Причини падіння та прорахунки Центральної Ради.

1. Зосередження уваги на політичних проблемах (боротьба за владу з Тимчасовим урядом), формальна увага до економічних проблем.
2. Нечіткість функцій управління і самоврядування на місцевих рівнях, відсутність адміністративного апарату.
3. Відсутність армії, нездатність захищатись.
4. Неувага до вирішення соціальних проблем.
5. Політична недосвідченість керівних діячів ЦР.
6. Укладання миру з Німеччиною і окупація привели до повної втрати довіри до УЦР з боку народних мас.

2. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Національна державність на західноукраїнських землях.

Внутрішня політика гетьмана П.Скоропадського.

29 квітня 1918 р. – з'їзд землевласників проголосив П.Скоропадського гетьманом України.

Головні напрямки внутрішньої політики:

- скасування законів Центральної Ради;
- зміна назви країни і встановлення назви - Українська Держава;
- формування уряду - Кабінету міністрів (голова – А.Лизогуб);
- наділення влади гетьмана диктаторськими повноваженнями до скликання Українського державного сейму;
- формування дієздатного адміністративного апарату (місцеву владу очолювали старости);
- введення окремої категорії громадян – козаків;
- утворення поліції (державної варти);
- поширення громадянських прав на всіх, хто проживає в Україні (закон від 3 липня 1918 року);
- заборона страйків та антиурядових виступів;
- конвертація валюти;
- денационалізація земельної власності;
- збільшення робочого дня.

Зусилля П.Скоропадського щодо створення потужної армії не увінчались успіхом внаслідок небажання австро-німецької влади.

Довідка. П.Скоропадський все ж створив армію, яка нарахувала 65 тис. бійців і була добре організована.

Культурно-освітні перетворення:

1. Утворена галерея мистецтв;
2. Розпочав діяльність Український національний театр під керівництвом О.Саксаганського;
3. Заснована національна бібліотека (1 млн. томів), місцеві бібліотеки розширили свою діяльність;
4. Відкритий національний архів;
5. Утворено Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський український університет;
6. Активізував діяльність Полтавський державний університет;
7. Засновано біля 150 україномовних гімназій, українських вищих шкіл;
8. Розширена мережа українських початкових шкіл;
9. Випускались україномовні підручники;
10. Введено вивчення української мови в більшості шкіл;
11. Була утворена Українська Академія Наук (24 листопада 1918 року). Голова – В.Вернадський.

Зовнішньополітичний курс Української Держави.

Відносини з Австрією були досить напруженими. Причина: небажання П.Скоропадського погодитись на план австрійського уряду щодо приєднання українських земель до держави Габсбургів.

Панування німців в Україні змушувало гетьмана йти на непопулярні кроки: репресії проти селянства, газетну цензуру, заборону масових зібрань. Україну визнали 30 держав.

Гетьманат обмінявся посольствами з 12 державами.

12 червня 1918р. був підписаний мирний договір з Радянською Росією.

Гетьмана підтримував отаман Держави донських козаків, утвореної у травні 1918 р., П.Краснов. Спроба об'єднати Кубань з Україною провалилась через зраду російських штабних офіцерів.

Прагнення П. Скоропадського:

- включити до складу України етнічні українські землі (північ Чернігівщини, західні та південно-західні землі Воронежської та Курської губерній, Холмщину, Підляшшя, північ Бессарабії, Крим).

Закінчення I світової війни і Гетьманат:

- Вересень – жовтень, 1918р. – капітуляція Болгарії, Туреччини;
- листопад – революції в Німеччині та Австро-Угорщині (розпад Австро-Угорщини);
- 11 листопада 1918р. – Комп'єнське перемир'я, закінчення війни;
- 14 листопада 1918 р. – проголошення П.Скоропадським Акту федерації.

Довідка. Актом проголошувалась відмова державної самостійності України і об'єднання з майбутньою небільшовицькою Росією.

Антигетьманські виступи.

Проти гетьмана П.Скоропадського виступили:

- селяни, очолювані більшовиками та лівими есерами;
- селяни, очолювані анархістами;
- консолідовані сили українських партій – Український національно-державний союз;
- промислові робітники, залізничники.

Причина селянських виступів:

- повернення землі поміщикам;
- конфіскація врожаю у селян, каральні експедиції на село з метою вилучення сільськогосподарської продукції для утримання німецько-австрійських сил;
- стягнення контрибуцій та примусові селянські відробітки на вимогу польських поміщиків та німецьких колоністів (як відшкодування збитків).

Різновиди опору режиму:

- відмова від роботи (на полях, фабриках, заводах, шахтах, промислових підприємствах);
- селянські збройні повстання;
- антиурядове повстання української партійної опозиції – Директорії.

Антигетьманські виступи.

1. Травень – червень, 1918р. – повстання селян Чернігівщини, Київщини, Полтавщини.
2. Червень, 1918р. – робітничий страйк на Донбасі.
3. Липень, 1918р. – загальноукраїнський страйк залізничників.
4. Літо, 1918р. – масові збройні селянські повстання на Катеринославщині (с.Гуляйполе) під керівництвом Нестора Махна.

Порахунки режиму П.Скоропадського.

- 14 листопада 1918р. гетьман проголосив Акт федерації з майбутньою небільшовицькою Росією і відмову від державної самостійності.

Мета: здобути прихильність Антанті.

- 14 листопада 1918р. – утворення повстанського уряду – Директорії.

Склад: В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, О.Андрієвський, А.Макаренко.

Центр повстання – Біла Церква.

Головна сила – січові стрільці.

- 18 листопада 1918р. – бій військ Директорії і гетьманських сил під Мотивилівкою.
- 2 грудня 1918р. – грамота П.Скоропадського про відречення від влади.
- 14 грудня 1918р. – вхід військ Директорії до Києва. Гетьман з німецькими військами залишив Україну.

Причини падіння гетьманського режиму:

1. повне підпорядкування німецькому командуванню;
2. невирішеність національного питання;
3. авторитарність влади гетьмана;
4. орієнтація на реставрацію дореволюційного соціально-економічного ладу;
5. тісний зв'язок гетьмана з імущими класами;
6. надмірна прихильність до Росії.

4. Доба Директорії та державна політика.

1. Утворення УНС і Директорії.

- 15 травня 1918 р. – об'єднання опозиційних до Гетьманату сил в Український Національно-державний союз. Склад УНДС:
  - українські соціалісти-самостійники,
  - соціалісти-федералісти,
  - трудова партія,
  - українські соціал-демократи,
  - соціалісти-революціонери.

Другою впливовою антигетьманською силою була Всеукраїнська земська спілка, очолювана С.Петлюрою.

- Серпень, 1918 р - перетворення УНДС в УНС (Український національний союз).
- 18 вересня 1918 р. – УНС очолив В.Винниченко.
- 14 листопада 1918 р. – утворення революційного органу керівництва антигетьманським повстанням – Директорії.

Довідка. Директорія була створена у відповідь на проголошення П.Скоропадським 14 листопада 1918 року Акту федерації, за яким той зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Росією.

Голова Директорії – В.Винниченко.

Головний отаман – С.Петлюра.

Члени Директорії – Ф.Швець, О.Андрієвський, А.Макаренко.

- 15 листопада 1918 р. – Директорія оголосила про відновлення УНР і закликала народ до повстання, очолила похід на Київ.

Сили Директорії:

- Війська Директорії (60 тис. чол.).
- Січові стрільці (ком. Є.Коновалець).
- Сірожупанна дивізія.
- Сердюцька дивізія.

Довідка. Січові стрільці, Сірожупанна та Сердюцька дивізії – гетьманські сили, що перейшли на бік Директорії.

- 18 листопада 1918 р. – бій з гетьманськими військами під Мотивилівкою.
- 14 грудня 1918 р. – вступ Директорії до Києва. П.Скоропадський зрікся влади. УНР була відновлена.

Боротьба Директорії за збереження державності.

Вороги УНР:

- Більшовицькі війська (ком. – Антонов-Овсієнко).
- Збройні сили Півдня Росії (ком. – генерал А.Денікін).
- Селянські повстанські загони (ком. – отамани Махно, Зелений ін.)
- Війська Антанти.
- 22 січня – проголошення соборності УНР. Але: ЗУНР продовжує зберігати власні владні структури, часто діє самостійно. Суперечки посилились після весняного наступу Польщі проти УГА.

Друга радянсько-українська війна.

- 29 листопада 1918 р. – радянський уряд видав маніфест про відновлення радянської влади в Україні.
- 1 січня 1919 р.- офіційне оголошення війни Росії.
- 3 січня 1919 р. – радянські війська зайняли м. Харків.
- 6 січня 1919 р.-утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).
- 5 лютого 1919 р. – більшовицькі війська вступили до Києва. Директорія виїхала до Вінниці.
- Квітень, 1919 р. – більшовики оволоділи Кримом. Вся територія України (крім західних областей (Надзбруччя)) перейшли під контроль більшовиків.

Довідка. Новий радянський уряд називався Рада Народних Комісарів (Раднарком). У березні 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв Конституцію УСРР, обрав Всеукраїнський ЦВК (голова президії – Г.Петровський).

В Україні введена політика «воєнного комунізму». Суть:

- 1) Націоналізація великої і середньої промисловості.
- 2) Введення продрозверстки (продрозкладки).
- 3) Заборона найманої праці, оренди.

- 4) Спроба запровадження комун.
- 5) Заборона торгівлі, введення карткової системи.
- 6) Відміна грошової системи.
- 7) Введення загальної трудової повинності.

Результат: посилення господарської розрухи.
Мобілізація ресурсів для боротьби з ворогами
більшовиків. Масове невдоволення населення.

Боротьба за контроль над Україною.

- Травень, 1919 р. – розгром Червоної армії на Донбасі військами Денікіна.
- Червень, 1919 р. – захоплення Денікіним Харкова і Катеринослава.
- Липень, 1919 р. – наказ Денікіна про похід на Москву. Окупація польськими військами ЗУНР. Об'єднання армій УНР і УГА.
- Липень – серпень, 1919 р. – наступ на Правобережжі об'єднаних армій.
- 30 серпня 1919 р. – Червона армія залишає Київ. До міста ввійшли армія Денікіна. Українська армія змушена відступити.
- 24 вересня 1919 р. – війна УНР з армією Денікіна. До української армії приєдналось військо Н.Махна.
- Жовтень, 1919 р. – Червона армія знищила боєздатні частини білогвардійців.
- Листопад, 1919 р. – розпад української армії. Частина УГА на чолі з М.Тарнавським приєднались до білогвардійців, залишки армії УНР перейшла на партизанські форми боротьби. С.Петлюра покидає Україну, їде до Варшави.
- 6 грудня 1919 р. – початок Першого зимового походу армії УНР.

Довідка. Мета: збереження армії УНР, підтримка антибільшовицького руху на Правобережжі. Командувач: М.Омелянович-Павленко. Результат: збереження головних сил армії. Тривав похід до 6 травня 1920 р.

- Грудень, 1919 р. – відновлення контролю Червоної армії над Харковом, Києвом.
- Березень, 1920 р. - розгром основних сил армії Денікіна. Залишки армії закріпились в Криму (очолив П.Врангель).

Радянсько-польська війна і Україна.

- 22 квітня 1920 р. – Петлюра підписує Варшавський договір з поляками.

Головні положення:

- До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся, Галичина.
- Польща зобов'язувалась озброїти війська УНР, допомогти у війні з радянськими військами.
- Підпорядкування збройних сил С.Петлюри, українських залізниць польському управлінню.
- Український уряд повинен був утримувати на своїй території польські війська.

Причини війни:

1. Прагнення Польщі відновити кордони 1772 року.
2. Прагнення радянських лідерів відновити контроль над українськими землями, що входили до складу Російської імперії.
3. Ідейні протиріччя.

Хід воєнних дій.

- 25 квітня 1920 р. – початок наступу польсько-української армії. Окупація Житомира, Бердичева, Коростеня.
- 6 травня 1920 р. – перехід Червоної Армії в наступ.
- 12 червня 1920 р. – вступ до Києва частин Червоної армії.
- 15 липня 1920 р. – проголошення ГСРР (Галицької Соціалістичної Радянської республіки). Центр – м. Тернопіль.
- Серпень, 1920 р. - поразка більшовиків під Львовом і Варшавою.
- 12 жовтня 1920 р. – підписання перемир'я між Польщею і радянською Росією.
- 21 листопада 1920 р. – рештки української армії відступили (частина – до Польщі, інші – до Румунії).

Довідка. В Україні боротьбу проти більшовиків подовжили партизанські загони. Найвідоміші – з Холодного Яру (Черкащина). Очолив – Ю.Тютюнник.

- Осінь, 1921 р. – початок Другого зимового походу. Очолив – генерал-хорунжий – Ю.Тютюнник. 21 листопада 1921 р. під Базаром потрапили в оточення 359 чол. Розстріляно більшовиками.
- 18 грудня 1921 р. – підписання Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР (і УСРР).

Умови :

- Визнання Польщею незалежності УСРР і БСРР.
- Визначення лінії кордону. До Польщі (по р. Збруч) відходили західноукраїнські землі, Західна Білорусь.
- Визначались права національних меншин і релігійних громад на території обох країн.

Довідка. Договір було підписано без участі представників УНР. У переговорах від України брав участь уряд УСРР.

Висновок: Україну розділили Польща і Росія (Буковина була окупована Румунією, Закарпаття – чехословацькими військами).

Розгром армії барона Врангеля. Поразка Української революції.

- 6 червня 1920 р. – наступ «Білої армії» на Північну Таврію.
- 7 серпня 1920 р. – контрнаступ Червоної армії.
- Вересень, 1920 р. – утворення Південного фронту Червоної армії для боротьби з армією Врангеля (командувач – М.Фрунзе).
- Кінець вересня, 1920 р. – Союз отамана Н.Махна з радянською владою для боротьби з «Білою армією».
- Кінець жовтня, 1920 р. – відступ Врангеля.

- 7-11 листопада 1920 р. – Червона армія прорвала Перекопські укріплення . Залишки «Білої армії» почали евакуацію в Болгарію і Туреччину.

На Правобережжі селянський повстанський рух продовжувався до літа 1921 р.

Причини поразки Української революції:

1. Недостатній рівень зрілості національної свідомості українців.
2. Відсутність єдності дій національних сил України.
3. Відсутність єдності УНР і ЗУНР.
4. Вузька соціальна база національно-державного будівництва (інтелігенція – головна рушійна сила революції – становила біля 3% всього населення).
5. Відсутність зовнішньої підтримки, агресія проти України сусідніх держав.

Значення Української революції:

- Підвищення рівня національної свідомості;
- Утвердження серед українців ідеї державності.

Уроки революції:

- Необхідність об'єднання політичних сил для вирішення назрілих проблем.
- Приділення уваги питанню утворення боєздатної армії.
- Невміння компромісного вирішення питань в ім'я розбудови Української Держави.

Питання для самоконтролю

1. Визначте причини падіння гетьманської влади.
2. Яку внутрішню політику проводила Директорія?
3. Якою була зовнішньополітична діяльність Директорії?
4. Визначте структуру органів влади Директорії.
5. Якою була мета Першого зимового походу армії УНР?
6. Визначте суть політики «воєнного комунізму».
7. Якими були шляхи встановлення більшовицького режиму в 1919 р.?
8. Яке рішення прийняла Антанта щодо Східної Галичини?
9. Назвіть особовий склад Директорії.
10. Коли відбулось свято Соборності України?

Тема 8. Боротьба за відродження української держави. Особливості дежавотворення УРСР у воєнний час (1939-1945) та культурна післявоєнна відбудова.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Напад фашистської Німеччини на СРСР і Україна.
2. Організація відсічі окупантам та її особливості на теренах Західної України.
3. Проголошення Акту відновлення Української Держави у м. Львові та його наслідки.
4. Окупаційна нацистська влада на українських землях.
5. Визволення України. Бойові дії в 1943-1944 рр.
6. Рух Опору: боротьба ОУН-УПА.
7. Партизанський та підпільний рух.
8. Втрати України у війні.
9. Міжнародне становище України в післявоєнний період.
10. Відбудова промисловості.
11. Особливості відбудови сільського господарства.
12. Соціально-культурний розвиток у повоєнні роки.
13. Закінчення боротьби ОУН-УПА.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.

7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Крालюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

Незважаючи на укладення радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 року, Сталін і Гітлер не довіряли один одному.

- Літо 1940 р. – частини вермахту розпочали переміщення із Західної Європи до радянського кордону.
- Жовтень 1940 р. – до Сталіна дійшли відомості про плани війни німецького командування проти СРСР.
- 29 грудня 1940 р. – в Москві стало відомо про підписання Гітлером директиви 21 (плану «Барбаросса»).

План «Барбаросса» був затверджений Гітлером 18 грудня 1940 р. *Головна ідея:* «блискавична війна» проти СРСР. *Термін:* 8-10 тижнів. *Кінцева мета операції:* вихід на лінію Волга-Архангельськ.

На Україну наступала група армій «південь». Напрямок удару – Київ.

Статистика. Проти СРСР кинуто 190 дивізій (4,7 млн. солдатів і офіцерів, 3900 танків, 4800 літаків, 43800 гармат). З боку СРСР налічувалось: 180 дивізій (більше 10 тис. танків, 8 тис. літаків).

1. Напад фашистської Німеччини на СРСР і Україна.

- 22 червня 1941 року – напад Німеччини на СРСР.

Мета німецького командування: швидка окупація України.

Причини: посилення воєнної економіки Німеччини за рахунок сировинних ресурсів і родючих земель України, створення плацдарму для швидкої перемоги над СРСР.

Протистояння сил:

Німеччина (група армій Південь): 57 дивізій і 13 корпусів. (850 танків, 16000 гармат, 1300 літаків).

СРСР (Південно-Західний та Південний фронти): 80 дивізій. (5625 танків, 17000 гармат, 2700 літаків).

Але: більшість радянських з'єднань були недостатньо укомплектовані матеріальною частиною, а танки і літаки воєнних конструкцій становили біля 20%.

- 23-29 червня 1941 року – танкова битва під с. Птича (трикутник Луцьк-Броди-Рівне, брали участь біля 2 тис. танків).
- Середина липня 1941р. – німецькі війська захопили Західну Волинь, Галичину, Бессарабію, Буковину.
- Середина серпня 1941 р. – німецька окупація Правобережної України.

Причини стратегічних поразок радянських військ:

- Військово-економічний потенціал Німеччини опирався на ресурси окупованої Європи і перевищував радянський у 2,5 рази.
- Технічне оснащення Німеччини значно перевищувало СРСР.
- Німеччина мала дворічний досвід ведення воєнних дій.
- Командно-адміністративна система не зуміла збільшити приріст промислової продукції (особливо, оборонної) в силу неефективних методів керівництва.
- Зміцнення авторитарного режиму в СРСР, численні репресії привели до суттєвого зниження професійного рівня командного складу Червоної Армії.
- Некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва з боку Сталіна та недооцінка сил ворога приводили до прорахунків та поразок.
- В стратегічному плані війська ідеологічно спрямовувались на війну «на чужій території», тактика «оборонної війни» не була передбачена.

2. Організація відсічі окупантам та її особливість на теренах Західної України.

Перші невдачі Червоної армії змусили радянське керівництво не лише організувати зусилля на відсіч ворогові, а й подбати про певні запобіжні заходи.

1. Почалась активна мобілізація населення (в т.ч. Західної України) до лав радянських військ.
2. Створювались формування народного ополчення та винищувальні батальйони з числа тих, хто не підлягав призову.
3. Силами цивільного населення здійснювалось будівництво оборонних ліній та військових споруд.
4. Був утворений фонд оборони країни (з добровільних внесків та пожертв).

5. Активно використовувалась праця жінок і дітей.
6. У тилі райони СРСР здійснювалась евакуація матеріальних цінностей, творів мистецтва, наукових установ.
7. Евакуація західноукраїнського населення часто носила характер насильницької депортації
8. Радянська влада використовувала тактику «спаленої землі».
9. З 22.06. по 29.06. 1941р. НКВС провів масове винищення в'язнів радянських в'язниць і таборів.

Довідка. Більшість матеріальних втрат, яких зазнала Україна, були понесені завдяки «діяльність» НКВС в період відступу Червоної армії.

Довідка. За даними О.Субтельного, в цей період масові вбивства відбулись у Львові, Самборі, Станіславі. Загибло біля 10 тис. чоловік. У Луцьку, Дубні, Рівному – біля 5 тис. Деякі дослідники (Ю.Киричук) наводять загальну цифру – 40-50 тис. в'язнів.

3. Проголошення Акту відновлення Української Держави у м. Львові та його наслідки.

- 30 червня 1941 р. – за ініціативи ОУН(б) у Львові зібрали Українські національні збори, де було проголошено відновлення Української Держави.

Верховний державний орган – Українська Національна Рада на чолі з К.Левицьким.

Головні напрямки діяльності:

- створення національно-державного апарату;
- відновлення господарського та кооперативного життя;
- приватизація землі;
- ліквідація колгоспів.
- 6 липня 1941 р. – створення Постійної ради (Ради сеньорів) з 13 членів на чолі з Костем Левицьким.

Основа діяльності: консолідація всіх сил на розбудову української державності.

- 16 липня 1941 р. – на нараді у Гітлера вирішено: завойованими територіями повинні управляти німці.

Остаточне рішення: Галичину включити до складу Генерал-губернаторства, Одесу і Бессарабію підпорядкувати Румунії, основні українські території об'єднати в Рейхскомісаріат «Україна» на чолі з Е.Кохом.

- Липень-серпень – зростання анти німецьких настроїв серед ОУН(б).
- 15 вересня 1941 р. – арешти членів національного уряду УНР (в екзилі) та 300 членів ОУН. Серед ув'язнених – Я.Стецько, С.Бандера.
- Вересень 1942 р. – у концтаборі «Освенцім» гестапівці замордували братів С.Бандери – Василя і Олексія.
- 4 грудня 1942 р. – в гестапівських застінках м. Львова загинули члени ОУН(б) І.Климів (Легенда), І.Равлик, А.Марченко, ін.

Діяльність ОУН(м):

- 5 жовтня, 1941 р. – у Києві і ініціативи А.Мельника створена і діє Українська Національна Рада.
Довідка. УН Рада – політико-громадський центр, очолюваний М.Величківським. Видавали часопис «Українське слово». З ініціативи О.Теліги була організована Спілка українських письменників.
- Грудень, 1941 р. – початок дії німецьких військ проти ОУН(м). розгром київської організації ОУН(м), розстріл 40 членів організації (в т.ч. поетеси Олени Теліги). Закрито газету «Українське слово».
- *Результат:* каральні дії нацистів проти ОУН(б) позбавили організацію досвідчених кадрів, патріотів. Загинули 80% членів ОУН(б). До ОУН вступали нові члени. Очолив організацію Микола Лебідь. ОУН(б) розпочала підготовку до активної боротьби проти німецьких загарбників. Репресії нацистів проти ОУН(б) і ОУН(м) вимусили ОУН перейти у підпілля.

4. Окупаційна нацистська влада на українських землях.

Плани німців щодо розвитку українських земель мінялись у зв'язку з політичними обставинами та економічними потребами.

Середина 30-х років. Переважала концепція «свідомого європеїзму», що передбачала роздроблення народів регіону за національною ознакою, протиставлення один одному і протидія ослабленій російській державі.

Кінець 30-х років. Верх отримала ідея економічного закабалення України.

Етапи:

I (на період війни) – максимальне використання трудових та економічних ресурсів;

II – домінування німецької нації на окупованій території. Розроблений «Генеральний план Ост», який передбачав:

- фізичне винищення слов'янських народів;
- часткове онімечення «нордичних» груп населення;
- переселення 65% українців із Західної України до Сибіру;
- заселення окупованої території німцями;
- створення системи озброєних селянських поселень колоністів, підпорядкованих СС.

1941-1942 роки. Встановлення «нового порядку» на окупованих територіях.

а). Розчленування України на 4 частини:

- 14-19 липня 1941 р. – українські землі між Дністром і Південним Бугом, північна Буковина і Бессарабія приєднанні до «Трансністрії») – румунської території. (Чернівецька, Ізмаїльська області Одещина, південна Вінниччина, західна Миколаївщина, лівобережжя Молдавії).
- 01.08.1941 р. – Східна Галичина приєднана до Польського генерал-губернаторства, утворено дистрикт «Галичина з центром у Кракові (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська області);

- «Прифронтowa зона», підпорядкована військовому командуванню – Чернігівщина, Сумщина, Харківщина, Донбас;
  - 20.08.1941 р. – утворено рейхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне (всі інші українські землі). Поділено на 6 генеральних округів: Дніпропетровський, Мелітопольський, Миколаївський, Київський, Житомирський, Рівненський.
- Закарпатська Україна залишалась у складі Угорщини (ще з 1939 р.).

б). Утворення каральних органів.

На території України діяли:

- гестапо (таємна поліція);
- загони СС (озброєні загони націонал соціалістичної партії Німеччини);
- загони СД (служба безпеки);
- допоміжна адміністрація (із місцевого населення): бургомістри – у містах, голови – в районах, старости – в селах, допоміжна поліція (із колабораціоністів).

в). Ведення антирадянської пропаганди.

Мета: дискредитація радянської влади, домагання підтримки місцевого населення. *Методи:* оприлюднення через плакати, пресу, радіо трагічних фактів насильницької колективізації, голодомору 1932-33 років, репресивних заходів НКВС в західноукраїнських містах і селах, виявлення масових поховань жертв сталінських репресій кінця 30-х – початку 40-х років.

г). Початкова показна «лояльність» німецької адміністрації до західних українців. На землях, що увійшли до Генерального губернаторства (дистрикт «Галичина») було дозволено:

- відкриття українських шкіл,
- роботу культурних товариств,
- свободу віросповідання,
- діяльність комітетів допомоги і підтримки для біженців з СРСР.

На інших західноукраїнських землях лунали німецькі обіцянки аграрної реформи, вільного розвитку української культури, повернення солдатів додому.

В деяких західноукраїнських регіонах німці роздавали селянам колгоспний реманент, худобу, випускали в'язнів із радянських концтаборів.

Наслідок. Саме такі дії німців змусили значну частину західноукраїнського населення прихильно ставитись до німецького панування в Україні.

д). Окупаційний терор.

Після перших лояльних показних методів «співпраці» з місцевим населенням, німці запровадили жорсткий окупаційний режим з поліцейським терором.

Політичні та економічні складові «нового порядку» на Рівненщині та Волині:

1. Вивіз продуктів харчування, устаткування сировини, металів, творів мистецтва, музейних раритетів, родючих земель до Німеччини.
2. Примусовий вивіз робочої сили (головним чином, молоді).
3. Створення системи грабівницьких заготівельних органів.

Статистика. «Центральне товариство Сходу» мало 30 комерційних відділів з 200 місцевими філіями. Сфера діяльності: облік, вилучення і переробка сільськогосподарської продукції на окупованій території.

4. Відновлення роботи колгоспів. Мета: інтенсивна експлуатація населення, оптова заготівля сільськогосподарської продукції.
5. Заборона приватної торгівлі (за винятком базарів і української кооперативної організації).
6. Відбудова і робота промислових підприємств, пов'язаних з видобутком необхідної для Німеччини сировини.
7. Ліквідація культурних товариств.
8. Контроль німецької адміністрації над пресою.
9. Влаштування концентраційних таборів. Західноукраїнські табори – Львівський, Славутський, Володимир-Волинський – перетворились на «фабрики смерті».
10. Масове винищення населення

Довідка. У м. Берестечку (Рівненщина) німці знищили 3 тис. мирних жителів. У вересні 1941 р. у м. Львів було вперше застосовано газові камери.

Особливість окупаційної політики в Галичині.

- дозвіл галичанам на створення свого представницького органу – Українського земельного комітету, який очолив Кость Паньківський;
- наявність системи початкової, середньої та професійної освіти;
- можливість організації кооперативів;
- дозвіл на проведення культурної діяльності;
- у місцевому управлінні галичанам надавалась перевага над поляками.

Окупаційний режим на Буковині та Закарпатті теж відзначався більшою лояльністю:

- дозволялась торгівля;
- діяли освітні заклади;
- проводилась культурна діяльність.

Придушувались прояви українського націоналізму.

Наслідок. Жорстокість окупаційного режиму знищила початкові уявлення деяких західних українців (в т.ч. членів ОУН) про визвольну місію німецької армії і викликала масовий опір населення.

Думки з приводу...

1. «[Необхідно] скоординувати всі українські сили еміграції в одному диспозиційному центрі, щоб, не дати німцям можливостей поставити який-небудь український чинник чи групу проти себе, проаналізувати таким способом всякі підступні заміри гітлерівської Німеччини».

(Із завдань, поставлених проводом ОУН і озвучених М.Лебедем).

2. Програма «Ост» передбачала «виселення» мільйонів людей по плану: поляків – 80-85% литовців та естонців – 50% галичан-західних українців – 65% білорусів – 75%. Рекомендацію щодо російського народу – повністю знищити його – застосовувати поетапно.

(З аналізу німецького «Генерального плану Ост»).

3. «Новими для нас є активні дії дрібних груп військовослужбовців, які відбулися від основних сил, а також більш крупних підрозділів, котрі опинилися у нашому тилу і, використовуючи великий простір території, прагнуть передусім пересікти колишній кордон з Польщею. Наявність цих груп ще тривалий час викликатиме необхідність енергійних дій по очищенню оперативного тилу».

(Із оглядів штабу 17-ї німецької армії).

5. Визволення України. Бойові дії в 1943-1944 рр.

- 17 липня – 2 лютого 1943 р. – Сталінградська битва поклала початок визволення України.

Етапи звільнення України.

I етап.

- а). 18 грудня 1942 р. – визволення перших населених пунктів Ворошиловградської області (Півнівка, Морозівка),
б). літо 1943 р. – визволення Харкова, Чернігова, Полтави,
в). початок вересня 1943 р. – визволення Донецька,
г). 6 листопада 1943 р. – визволення Києва,
д). кінець осені, 1943 р. – визволено Дніпропетровськ і Запоріжжя.

II етап.

- а). січень-лютий 1944 р. – Корсунь-Шевченківська битва. Результат: розгром 10 німецьких дивізій (55 тис. чол.). Початок визволення Правобережної України, Криму.
б). 2-4 лютого 1944 р. – визволення м. Рівне і м. Луцьк.
в). 17 березня 1944 р. – звільнення м. Дубна (на Рівненщині).
г). 26 березня 1944 р. – частини Червоної Армії вийшли на кордон з Румунією.
д). 8 квітня 1944 р. – радянські війська вийшли на кордон з Чехословаччиною.
е). 10 квітня 1944 р. – звільнення Одеси.
є). 9 травня 1944 р. – визволення Севастополя. Німці залишили Крим.

III етап.

- а). середина липня 1944 р. – бій під Бродами. Результат: знищення 8 німецьких дивізій (60 тис. чол.).

Довідка. У битві під Бродами на боці німецької армії виступила українська дивізія СС – Галичина. За різними оцінками дивізія втратила від 3,5 до 7 тис. чоловік і на радянсько-

німецькому фронті більше не використовувалась.

б). 27 жовтня 1944 р. – результаті Карпатсько-Ужгородської операції звільнено м. Ужгород.

в). 28 жовтня 1944 р. – визволення всієї території України від німецько-фашистських загарбників.

6. Рух Опору: боротьба ОУН – УПА.

Утворення УПА (Української повстанської армії):

1. Серпень 1941 р. – на території Полісся та Волині утворюється формування української міліції «Поліська Січ» на чолі з Тарасом Бульбою – Боровцем.
Мета: боротьба із червоноармійцями.
2. Кінець 1941 р. – перехід «Поліської Січі» на нелегальне становище. Причина: спроби німців розпустити формування.. «Поліську Січ» перейменовано на Українську Повстанську Армію. Противники: більшовики і німецько-фашистські війська.
3. Літо 1942 р. – початок формування та становлення націоналістичного руху.
4. Жовтень 1942 р. – утворення першого загону С. Качинським (Остапом) на Поліссі.
- 5.

Довідка. Днем народження УПА вважається 14 жовтня (на честь свята Покрови).

6. Весна 1943 р. – військові формування ОУН(б) присвоїли собі назву – Українська повстанська армія (УПА). Очолив Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка).
7. Середина 1943 р. – до УПА насильно приєднані і ОУН(м) більшість загонів Т.Бульби – Боровця. Решта вояків утворили незалежне формування Українська Народна Революційна Армія (УНРА).

Довідка. УНРА боролась на два фронти: проти радянських партизан і проти німців. В кінці 1943 р. Тарас Бульба – Бо ровець кинутий до німецького концтабору Заксенхаузен.

8. Червень 1943 р. – поширення діяльності УПА на північно-західні землі. «УПА – Північ» (як спадкова частина УПА) контролює Полісся та Волинь. Керівник «УПА – Північ» - Клим Савур – Охрім – Клячківський.
9. Літо 1943 р. – реорганізація Української народної самооборони в Галичині в групу «УПА – Захід» на чолі з Шелестом – Василем Сидором.
10. Утворення групи «УПА – Схід» (Житомирщина, Київщина, Чернігівщина).

Противники УПА:

- радянська армія;
- радянські партизани;
- німецька армія;
- Армія Крайова (Польща).

Відносини ОУН – УПА і Армії Крайової.

Мета Армії Крайової і еміграційного уряду у Лондоні – зберегти після війни своє панування на західноукраїнських землях.

Взаємні обвинувачення:

а). поляки впевнені, що у 1943-44 рр. ОУН на Волині знищити біля 80 тис. поляків;

б). українці стверджують, що з 1942 р. поляки вбивали мирне українське населення;

в). націоналісти впевнені, що поляків знищували переодягнені в форму ОУН радянські міліцейські загони.

- 21-22 листопада 1943 р. – відбулась Перша Конференція Поневолених Народів Східної Європи і Азії. Ініціатор: ОУН – УПА.

Мета: заклик до боротьби проти сталінського та гітлерівського режимів.

- 11 липня 1944 р. – розпочав роботу Великий збір за участю представників довоєнних західноукраїнських партій та партійних лідерів східної України (крім ОУН-(м).

Рішення: утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

7. Партизанський та підпільний рух.

На початку партизанський рух носив стихійний характер.

- Осінь 1941 р. – організаційне оформлення радянського партизанського та підпільного руху. Мета: координація дій з Червоною Армією.
- Жовтень – листопад 1941 р. – початок діяльності об'єднаного загону О.Федорова та об'єднаного загону під керівництвом С.Ковпака. Територія: Чернігівська та Сумська області.
- Кінець 1941 р. – утворення загону під керівництвом О.Сабурова. Територія: прикордонна смуга між Орловщиною, Сумщиною та Чернігівщиною.
- До травня 1942 р. було створено 766 загонів по всій Україні.
- 30 травня 1942 р. – утворення Центрального штабу партизанського руху.
- 30 червня 1942 р. – утворено Український штаб партизанського руху, який очолив Т.Строкач.
- 1943 р. – зростання активності партизанської боротьби.

8. Втрати у війні.

Матеріальні збитки становили 285 млрд. крб..

Знищено:

- 714 міст і селищ;
- 28 тис. сіл;
- 16 тис. підприємств;
- 28 тис. колгоспів;
- 870 радгоспів;
- 18 тис. медичних установ.
- Загальна сума втрат – 1,2 трлн. крб.

Людські втрати:

- 1 млн. 366 тис. військовополонених;
- 3 млн. 265 тис. мирних жителів;

- 2 млн. 300 тис. остарбайтерів.

Люди гинули на полі бою, від хвороб, ран, нестерпних умов проживання на окупованій території. Загальна кількість загиблих – 5,3 млн. чол..

3. Вивезено до Німеччини:

- 12 млн. т сільськогосподарської продукції;
- машини, трактори;
- церковні та культурні цінності;
- чорнозем.

Думки з приводу...

1. «Бандерівська фракція ОУН ідеологічно змінилася під час війни, частково під впливом безпосереднього контакту з українцями Радянського Союзу, які мало розуміли словесну націоналістичну пропаганду, а цікавились конкретними соціальними та економічними проблемами і частково з розуміння того, що означало на практиці «волютаризм» і «принцип лідера».

(Із вислову західного історика Р.Шпорлюка).

2. «З початку війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях вибухнув комуністичний повстанський рух... Фюрер наказав вживати скрізь найсуворіших заходів, щоб розбити цей рух у найкоротший час... Треба при першій же нагоді вжити негайних і найсуворіших заходів для утримання авторитету окупаційної влади й запобігти розростанню руху... Справжнім засобом залякування тут може бути тільки смертна кара...»

(Із наказу начальника Верховного командування вермахту Кейтеля від 16 вересня 1941 року).

3. «Ріббентроп як умову заключення миру пропонував, щоб майбутній російський кордон проходив по Дніпру, в той час як Молотов не збирався розглядати будь-що, крім як мінімум відновлення колишніх кордонів. Дискусія зав'язала, оскільки зблизити точки зору було неможливо».

(Із книги Б.Ліддела Гарта «Друга світова війна»).

9. Міжнародне становище України в післявоєнний період.

- 4 березня 1944 р. – прийняття Верховною Радою УРСР закону про створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР.
- Лютий 1945 р. – на Кримській конференції була підтримана США та Англією пропозиція уряду СРСР про прийняття УРСР та БРСР в члени ООН.
- 6 травня 1945 р. – установча конференція ООН в Сан-Франциско за участю української делегації.

Довідка. Представники української делегації брали активну участь у роботі конференції,

були членами різних комітетів і комісій, серед них: Д.Мануїльський, О.Палладін, П.Погребняк, М.Петровський, І.Сенін, В.Бондарчук.

- 26 червня 1945 р. – офіційне підписання УРСР Статуту ООН. Україна стала однією з держав – засновників ООН.
- Липень 1946 р. – участь УРСР у Паризькій мирній конференції.
- Лютий 1947 р. – підписання УРСР мирних договорів із Болгарією, Угорщиною, Італією, Румунією.
- 1948 р. – Дунайська конференція розглянула питання про права судноплавства на Дунаї. Але зовнішнє представництво УРСР було обмеженим. Фактично Україна ніколи не відхилилась від думки делегації СРСР.

Встановлення повоєнних кордонів.

I. Україно-польське повоєнне врегулювання кордонів.

- 1). 9 вересня 1944 р. – Люблінська угода. Рішення: до Польщі відходить частина Підляшшя, Холмщина, Лемківщина, Посяння з населенням близько 800 тис. чоловік.
- 2) 16 серпня 1945 р. – договір про радянсько-польський кордон, встановлювався по «лінії Керзона» з відхиленням на 5-8 (подекуди – на 17 км – 30 км) на користь Польщі.
- 3). 1951 р. – обмін прикордонними ділянками. Результат: до Львівської обл. відійшли землі в районі м. Кристополя (нині – Червоноград), до Польщі – території біля м. Нижні Уст рики Дрогобицької обл.

II. Україно-чехословацькі домовленості.

- 1). 12 грудня 1943 р. – радянсько-чехословацькі переговори (з емігрантським урядом Е.Бенеша). Результат: Карпатська Україна відходить до Чехословаччини.
- 2). 26 листопада 1944 р. – робота з'їзду Народних комітетів у Мукачеві. Рішення: возз'єднання Карпатської України із Радянською Україною.
- 3). Червень 1945 р. – підписання договору між ЧСР і СРСР про возз'єднання Карпатської України з Радянською Україною.
- 4). 22 січня 1946 р. – вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Закарпатської обл. в складі УРСР.

III. Україно-румунські відносини.

- 1). 10 лютого 1947 р. – радянсько-румунський договір. Рішення: до України відійшли землі Північної Буковини, Хотинщини, Ізмаїльщини.

Наслідки: кордони України були юридично визначені. Територія УРСР збільшилась на 110 кв. км.

Зміни державної символіки:

Листопад 1949 р. – указ Президії Верховної Ради України про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР, Державний гімн УРСР. Прапор: двоколірний ($\frac{2}{3}$ верхньої частини – червоний, $\frac{1}{3}$ – лазурний), у верхньому лівому куті – зображення серпа і молота із п'ятикутною зіркою.

Звершення формування сучасної території України відбулась 19 лютого 1954 року. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР».

10. Відбудова промисловості.

Головні завдання:

- Швидке відродження важкої промисловості;
- Відновлення транспортної галузі;
- Досягнення в найкоротші терміни довоєнного промислового рівня.

Напрямки відбудови промисловості:

- освоєння нових вугільних районів;
- спорудження газопроводу Дашава-Київ;
- розширення металургійної бази на сході;
- відбудова Дніпрогесу;
- відновлення заводів енергообладнання, паровозо-, вагонобудування;
- відбудова цукрових заводів; м'ясокомбінатів;
- відновлення транспортної сітки;
- максимальне використання науково-технічного прогресу.

Характерні риси економічного розвитку країни в післявоєнний період:

- 1). Високі темпи розвитку важкої індустрії та транспорту;
- 2). Соціально-економічні перетворення у приєднаних західноукраїнських областях;
- 3). Відставання легкої промисловості;
- 4). Підвищення інтенсивності праці;
- 5). Недостатня увага до наукової сфери;
- 6). Жорсткі командно-адміністративні методи управління.

Результати відбудовчого процесу:

- освоєння нових видів сировинних ресурсів;
- технічне переозброєння армії;
- створення реактивної авіації;
- реалізація атомного проекту (в 1949 р. створено атомну зброю);
- створення приладобудівної промисловості;
- введення в дію нових енергетичних потужностей;
- відновлення шахт і заводів Донбасу;
- відбудова металургійних комбінатів – гігантів («Азовсталь», «Запоріжсталь», краматорський та Єнакіївський металургійні заводи);
- відновлення ХТЗ і Придніпровського машинобудівного заводу.

Статистика. Обсяг валової продукції за роки ІV п'ятирічки збільшився в 4,4 рази. Питома вага промислової продукції країни загальносоюзному обсязі становила: чавуну – 47,8 %, сталі – 30,6 %, залізної руди – 53 %, вугілля – 30%.

Особливість: великі перетворення відбулись у новоприєднаних західноукраїнських областях:

- Почалась розробка нових розвіданих родовищ – Більче-Волицького та Рудківського;
- Створені нові промислові гадузи – газова, автомобільна, електротехнічна, металообробка;
- Став до ладу найбільший в Європі газопровід Дашава-Київ у 1948 р.

Недоліки:

Повільний розвиток легкої та харчової промисловості;

Жорстка управлінська централізація;

Зростання соціальної напруги внаслідок проблем на споживчому ринку.

11. Особливості відбудови сільського господарства.

Головні проблеми: зменшення посівних площ, зниження врожайності, послаблення матеріально-технічної бази сільського господарства, скорочення трудових ресурсів, колективізація західноукраїнських земель, голод 1946-47 рр.

Причини голоду:

- 1). Посуха 1946 р.;
- 2). Високі плани хлібозаготівель;
- 3). Великі обсяги експорту хліба, іншої сільськогосподарської продукції за кордон.

Довідка. У квітні 1946 р. підписано угоду про вивезення у Францію 500 тис. тонн зерна, в інші країни протягом 1946-1947 рр. було експортовано 1,7 млн. тонн хліба.

- 4). Встановлення кримінальної відповідальності за «розкрадання хліба».

Масштаби голоду: Голод вразив Україну, Молдавію, південні райони Росії.

Наслідки голоду:

У 1946 р. у східних областях України, також у Чернівецькій та Ізмаїльській областях від голоду померло більше 280 тис. чоловік, а в 1947 році – близько 530 тис. чоловік.

Становище в сільському господарстві.

- Лютневий 1947 р. Пленум ЦКВКП(б) визначив головні шляхи підвищення ефективності сільського господарства: механізація, хімізація села, підвищення культури землеробства.
- Велика увага приділялась кадровій політиці.

Довідка. З міст у села протягом 1946-47 років приїхало 17 тис. фахівців – керівників, 18 тис. – зоотехніків, агрономів, ветеринарів.

Акцент ставився на зміцнення дисципліни і порядку.

- Знизився рівень матеріального добробуту селян внаслідок зменшення присадибних ділянок.
- Збільшення податків на особисте господарство привело до зменшення поголів'я худоби, вирубування садів.

- Закупівельні ціни на продукцію сільського господарства були дуже низькими.
- Колгоспники були позбавлені свободи пересування (відсутність паспортів), пенсійного забезпечення, лікарняних листків.
- 1948 р. – з'явився «сталінський план перетворення природи». Суть: розвиток зрошувальних систем, проведення лісозахисних заходів, будівництво штучних водойм.
- Початок 50-х років – план доповнено гігантськими проектами (будівництво мегаелектростанцій, каналів, лісосмуг), що привів до величезних затрат і знизив життєвий рівень людей.

Результати:

- До 1950 року виробництво зерна в Україні сягало 60% рівня 1940 р..
- Збільшився дефіцит продовольчих товарів.
- Технічна оснащеність сільського господарства залишалась низькою.
- Виробництво м'яса було нижчим ніж в 1916 р..
- Посилився відтік трудових ресурсів у місто.

12. Соціально-культурний розвиток у повоєнні роки.

Основні події:

- 1). 1947 р. – проведена грошова реформа. Результат: вилучення грошей у населення.
- 2). СРСР відмовився від участі у МВФ та Міжнародному банку реконструкції і розвитку.
- 3). Грудень 1947 р. – відміна карткової системи привела до підвищення цін.
- 4). 1 березня 1950 р. – СРСР вийшов із доларової зони (створені великі золоті запаси).
- 5). Відновлення обов'язкової початкової освіти.

Головні проблеми:

- низький рівень заробітної плати (особливо селян);
- недостатній розвиток масового житлового будівництва (на відміну від широкого розмаху будівництва дорогих адмінбудинків);
- переслідування інакомислячих;
- посилення боротьби проти УГКЦ;
- активізація ідеологічної боротьби проти творчої інтелігенції.

Позитивні зрушення:

- взято курс на введення загальної обов'язкової неповної середньої освіти;
- збільшення кількості вищих навчальних закладів;
- розширення мережі дошкільних установ;
- відновлення діяльності санаторно-курортної системи;
- лікування населення у місцях відпочинку, на курортах здійснювалось за рахунок профспілкових коштів і державних дотацій;
- ціни за отримане чергове житло були досить низькими.

13. Закінчення боротьби ОУН-УПА.

Після звільнення України від німецьких загарбників боротьба ОУН-УПА проти радянської влади пройшла два етапи:

I етап – кінець 1944 – середина 1945 рр.

II етап - II половина 1945 року – початок 50-х рр.

I етап. Головні події.

1. Квітень 1944 р. – з'явилося перше «Звернення до УПА і УНР». Суть: заклик до припинення антирадянської боротьби і перехід на бік Червоної Армії.
2. Квітень 1944 р. – бій під Гурбами (Кременеччина). В оточення попали близько 4 тис. повстанців.
3. Листопад 1944 р. – друге «Звернення...». Суть: обіцянка амністії для тих, хто добровільно складе зброю.
4. Листопад 1944 р. – наступ органів НКВД проти УПА на Львівщині, Тернопільщині, Волині.
5. Лютий 1945 р. – велика акція проти УПА на Волині. Повстанці зазнали великих втрат.
6. Березень 1945 р. – наступ проти УПА на Львівщині.
7. Квітень – травень 1945 . – бої з УПА на Підкарпатті і Карпатах.
8. 19 травня 1945 р. – нове звернення радянського уряду до УПА і підпілля. Результат: багато членів ОУН, УПА повернулися додому.

II етап. Головні події.

1. 2 половина 1945 р. – реорганізація УПА (курени – в сотні та чоти).
2. Літо 1945 р. – для захисту українського населення, яке залишилось у складі Польщі, провід ОУН сформував Крайовий провід, який очолив Ярослав Старух (Стяг).
3. 1945 – 1946 рр. радянські війська організували прочісування лісових районів Західної України.
4. 2 половина 40-х років ХХ ст. – каральні дії щодо українців, які допомагали чи співчували ОУН-УПА.

Довідка. З 1946 по 1949 рр. в північні та східні регіони СРСР було вислано більше 500 тис. західних українців.

Операція «Вісла».

Довідка. 8 вересня 1944 р. договором між Польщею та УРСР передбачено «обмін»: польське населення із західноукраїнських територій переселилось до Польщі, а українське – до УРСР. На територію Польщі репатрійовано 800 тис. поляків, в УРСР – 500 тис. українців.

- 29 березня 1947 р. – рішення польського уряду про нове переселення українців, але на захід. Мета: лишити ОУН-УПА, що діяла на території Польщі, соціальної та матеріальної підтримки.
- 17 квітня 1947 р. – утворення оперативної групи «Вісла». Мета: переселення українців у західні воєводства Польщі, знищення УПА.

- 28 квітня 1947 р. – початок операції «Вісла». Результат: переселено на захід та північ Польщі близько 150 тис. українців. Незгодних з політикою Польщі ув'язнювали в таборі «Явожно» (на території Освенціма), знищували (близько 500 смертних вироків для «непокірних» з 1 травня 1947 р. по 1950 р.).
- 5. Травень 1947 р. – спільний виступ проти УПА (СРСР, Польща, Чехословаччина). Результат: розпорошення армії УПА, капітуляція значної частини вояків.
- 6. 5 березня 1950 р. – загибель на Львівщині командувача УПА Р.Шухевича (Тараса Чупринки). Визвольний рух значно послаблюється.
- 7. 1950 – 1953 рр. – поступове затухання визвольного руху ОУН-УПА (останнім командувачем УПА був В.Кук).

Думки з приводу...

1. «Уряд СРСР, керуючись принципом рівноправності всіх придунайських країн, відмовляється від права мати у Дунайській комісії два голоси і буде мати тільки одного представника, який одночасно представлятиме як СРСР у цілому, так і Радянські республіки, що входять до нього, в тому числі УРСР».

(Із офіційної заяви глави делегації СРСР на Дунайській конференції, 1948 р. А. Вишенського).

2. «Нас є 580 віруючих, і ми, греко-католики, просимо повернути нам нашу церкву. Закривали нашу церкву так: представники округу прийшли в супроводі працівників держбезпеки, зібрали бійців винищувального батальйону та міліцію і розбоєм зайшли в церкву і греко-католицьке населення били прикладами і ногами...».

(Із листа групи уніатів до першого секретаря ЦККП(б)У М.Хруцова у 1948 році).

3. «Домагатися, щоб жодне село не визнало радянської влади. ОУН повинна діяти так, щоб всі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати! Не треба боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Нехай з 40 мільйонів українського населення залишиться половина – нічого страшного в цьому немає».

(Із промови командувача УПА Р.Шухевича перед підлеглими).

4. «Історія ОУН – це не тільки хід воєнних дій – від терористичних актів героїчної боротьби УПА. Це населення і смерть політичних ілюзій».

(Оцінка діяльності ОУН – УПА істориком Ю.Киричуком).

Тема 9. Курс національно-демократичних сил на утвердження державної незалежності УРСР.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Зміна керівництва в країні 60-80рр.
2. Народногосподарські проблеми та спроби їх вирішення.
3. Розвиток опозиційного руху.
4. Період «перебудови» і Україна.
5. Культура України в 60-80 – х роках

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Зміна керівництва в країні 60-80рр..

- Жовтень 1964 р. – усунення М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС . До влади в СРСР прийшов Л.І.Брежнєв.
- 1963 – 1972 рр. – першим секретарем ЦК КПУ обрано П.Шелеста. Виступав проти тотальної русифікації. Добився:
  - видання наукової літератури на українській мові;
  - збільшення випуску газет на рідній мові;
  - збільшення кількості україномовних програм на телебаченні;
  - запровадження української мови в діловодстві, в офіційних установах та партійних органах.

Українофільські погляди висвітлені в праці П.Шелеста «Україно наша Радянська».

1972 р. – П.Шелеста усунуто з посади.

- 1972 – 1989 рр. – діяльність на посаді першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. Основна партійна лінія – орієнтація на Москву.
Особливості політичної ситуації:
  - посилення монополізму КПРС і КПУ;
  - подальше «зростання» партійних і державних структур;
  - кількісне зростання членів КПУ;
  - процес «старіння» партійних лідерів;
  - відчуження партії від народу, партійної верхівки від рядових комуністів.

2. Народногосподарські проблеми та спроби їх вирішення.

Реформаторська діяльність у промисловості.

1965 р. – господарська реформа. *Суть:*

- Розширення самостійності промислових підприємств.
- Матеріальне стимулювання передових підприємств і робітників.
- Встановлення економічного обґрунтованих цін на продукцію.
- Робота підприємств оцінювалась за отриманим прибутком і збутом продукції.
- Перехід підприємств на госпрозрахунок, можливість володіння певною долею прибутку.
- Перебудова організаційної структури управління промисловістю. Галузеві міністерства відновлювали свою діяльність.

Ефект реформи.

VIII п'ятирічка (1965 – 1970 рр.) названа «золотою»:

- Зросли реальні доходи населення на 33%.
- Активно розвивались галузі промисловості, що визначають технічний прогрес.
- Підвищилась ефективність гірничодобувної промисловості, машинобудування, металургії.
- Збільшилось виробництво електроенергії. Ввійшли в дію Бурштинська, Придніпровська, Ворошиловградська, Старобешівська ТЕС.
- Обсяг промислового виробництва зріс на 50%, зросла продуктивність праці.

Але були певні особливості:

1. Результати реформи зумисне перебільшувались владними структурами. Високі звітні показники досягались ще й завдяки прихованому підвищенню цін і припискам.
2. Існували протиріччя між новим економічним механізмом і відновленою галузевою структурою управління. Новоутворені міністерства не втручались у справи підприємств, поки формувався їх апарат. Зміцнення міністерств призвело до відновлення адміністративних методів управління і, фактично, до згорання реформи.
3. Радянська економіка основну увагу приділяла екстенсивним методам розвитку народного господарства. Підвищення економічних показників часто відбувалось за рахунок збільшення капіталовкладень, залучення додаткових кількостей робочих рук та сировини, створення нових потужностей. Результат: наростання кризових явищ у промисловості, падіння рівня виробництва.

Прояви кризи:

- Виробничі показники зростають повільно.

Довідка. Командно-адміністративні методи керівництва були головним чинником при плануванні і перерозподілі капіталовкладень. Даний період характеризується пріоритетом східних регіонів СРСР, окрім електроенергетики. В Україні було побудовано 40% загальносоюзних атомних енергоблоків.

- Знижуються темпи зростання продуктивності праці.

- Не використовувались досягнення науки і техніки, що дисонансувало з акцентом на НТП капіталістичними країнами і ще більше посилювало відрив від передових держав.
- Посилювався партійний контроль за всіма сферами життя суспільства.
- Сповільнювалися темпи зростання життєвого рівня населення, загострюється житлова проблема.
- Знижується рівень охорони здоров'я.
- Процвітання «тіньової економіки».
- Активне зростання техногенного навантаження на природу привело до різкого погіршення екологічної ситуації.

Становище в сільському господарстві.

1. Листопад 1964 р. – скасовано рішення Хрущова щодо присадибного господарства. Збереглися певні обмеження для неколгоспників.
2. Повернення присадибних ділянок як колгоспникам, так і робітникам та службовцям.
3. Плани на валовий збір сільськогосподарської продукції за роки семирічки (1959 – 1965 рр.) провалились: скоротилось середньорічне виробництво зерна, зменшились м'ясозаготівлі.
4. Збільшувались капіталовкладення в сільське господарство, але їх нераціональне використання привело до зменшення темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції.
5. 1982 р. – запровадження продовольчої програми, яка не досягла мети – підняти рівень розвитку сільського господарства.
6. Непродумана хімізація, механізація та меліорація негативно впливала на якість сільськогосподарської продукції, зменшувала кількість придатних для сільського господарства земель.

Результат: сільське господарство залишилось відсталою ланкою.

3. Розвиток опозиційного руху.

Посилення опозиційного руху в середині 60-х років ХХ ст. пов'язано із непослідовною політикою радянського керівництва в напрямку десталінізації та лібералізації суспільного життя.

Літо – осінь 1965 р. – хвиля арештів серед інтелігенції України. Засуджені: І.Світличний, М.Горинь виступили у захисті: В.Стус, І.Дзюба, В.Чорновіл, інші. Для посилення боротьби з інакомислячими було утворено в структурі КДБ «п'яте управління» по боротьбі з «ідеологічними диверсіями».

1972 р. – нова хвиля арештів. Арештовано біля 200 чол. (І.Дзюба, В.Стус, В.Чорновіл, Є.Сверстюк інші).

Течії дисидентського руху:

І. Правозахисний рух.

Представлена Українською гельсінкською групою (УГГ) в листопаді, 1976 року. Очолив М.Руденко.

Члени групи: Л.Лук'яненко, П.Григоренко, І.Кандиба, інші (всього 37 чол.).

Мета УГГ: поширення на українське суспільство Декларації прав людини ООН, збирання численних доказів порушення прав людини в Україні.

Результат: поширення опозиційного руху привело до посилення репресій. До 1980 р. ³/₄ складу УГГ ув'язнені на різні терміни (аж до 15 років).

II. Релігійний опозиційний рух.

Мета: боротьба за свободу совісті, за відновлення української автокефальної православної та греко-католицької церков, за можливість діяльності протестантських сект.

Представники: В.Романюх, Й.Гереля, І.Гель, інші.

III. Національно орієнтований дисидентський рух.

Мета: захист прав і свобод усіх народів; засудження русифікації, шовінізму; боротьба за цивілізовані умови проживання всіх народів.

Представники: В.Чорновіл, І.Дзюба, В.Мороз, інші.

Опозиційні ідеї поширювались через мітинги, виступи, «самвидав».

4. Період «перебудови» і Україна.

Перебудова – це процес оновлення у всіх сферах суспільного життя.

Етапи «перебудови»:

I. (квітень – 1985 р. – січень 1987 р.).

Квітень 1985 р. – пленум ЦК КПРС. Новим керівництвом СРСР на чолі з М.Горбачовим поставлена мета: прискорення соціально-економічного розвитку шляхом технічного переозброєння ведучих галузей промисловості і акцентування уваги на НТП.

Результат: зростання темпів приросту промислової сільськогосподарської продукції, розгортання і зміцнення гласності.

Утопічні програми:

- Вирішення проблеми житла до 2000 року;
- Боротьба з алкоголізмом.

II. (січень 1987 р. – літо 1988 р.).

Завдання: зниження рівня соціальної напруги у суспільстві, демократизація суспільного життя.

Зміни:

- Перебудова кадрової політики;
- Курс на нове політичне мислення;
- Поява у суспільстві неформальних організацій.

III. (літо 1988 р. – травень 1989 р.)

Головні напрямки перебудовних процесів:

- курс на створення правової держави;
- посилення самостійності державних підприємств;
- наростаюче відставання рівня підвищення заробітної плати від темпів зростання продуктивності праці;
- дисонанс між подіями, що відбуваються та існуванням консервативної КПРС та КПУ;

- початок становлення багатопартійності;
- активна діяльність Української Гельсінської Спілки (правонаслідницю УГГ);
- поява та діяльність антикомуністичних угруповань.

IV. (травень 1989 р. – лютий 1990 р.).

Головні події:

- Травень – червень 1989 р. – I з'їзд Рад СРСР. Поставлене завдання: стимулювання процесу «перебудови».
- Вересень 1989 р. – установчий з'їзд Народного руху України в Києві. Головою обрано І.Драча.
- Жовтень 1989 р. – формально задекларована Українська національна партія (УНП) у Львові на чолі з Г.Приходьком.
- Липень 1989 р. – початок страйків шахтарів Кузбасу (першими виступили гірники шахти «Ясинувата-Глибока» в Макіївці).

V. (лютий – грудень 1990 р.).

Особливості:

- спад в економіці;
- активізація політичного життя в Україні (21 січня 1990 р. відзначено Злуку УНР і ЗУНР - утворено «живий ланцюг» від Києва до Львова);
- вибори до Верховної Ради України, обласних, місцевих Рад показали вихід на політичну арену нових громадських формувань;
- активізація робітничого руху;
- втрата партійним керівництвом контролю за перебудовою;
- вихід з рядів КПУ частини її членів;
- поляризація і конфронтація політичних сил республіки;
- політичні розмежування в НРУ;
- прийняття «Декларації про державний суверенітет України» 16.07.90 р.

VI. (грудень 1990 – серпень 1991 р.).

Головні події:

1. Спроба повороту від демократії до автократії на IV з'їзді народних депутатів СРСР.
2. Падіння показників розвитку промисловості, наростання інфляції.
3. Початок формування власної грошово-фінансової системи.
4. Березень 1991 р. – референдум. Винесене питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Український парламент додав ще одне питання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» *Результати референдуму:*

- 1 питання «так» - 70,2 % чол.
 2 питання «так» - 80,2% чол.
 5. 19-21 серпня 1991 р. – спроба державного перевороту.
 6. 24 серпня 1991 р. – проголошення республіканським парламентом Акту про незалежність України.

Думки з приводу...

1. «Мені вже 70 років, я старий і втомився... Головне я зробив... Зник страх і розмова йде на рівних. У цьому моя заслуга. Я піду і битися не буду... прошу написати заяву про мою відставку, я підпишу».
(Із виступу М.Хрущова на жовтневому 1964 р. пленумі ЦК КПРС).
2. «Команда» Щербицького була сильна авторитетна, працездатна група людей і обмазувати всю їх багаторічну діяльність однією – чорною – фарбою нечесно і несправедливо... Але з роками відбувалось і прискорювалось виродження кадрів – від всевладдя, від всездозволеності, від наближеності до шефа республіки, коли в деяких області партвожді перетворювались у справжніх князків – хіба що феодальних сутичок з сусідами не було».
(Із нарису Д.Табачника «Останній із могокан застою»).
3. «Горбачов та його союзники не уявляли собі у повний мірі ту багатоярусну систему, яку вони успадкували, і недооцінили її протидію змінам. Вони прийшли до керівництва, переконані, що багато чого треба міняти і що сплячій економіці необхідно було дати... м'якого стусана під зад. В цьому і заклечалась суть «прискорення».
(Із висловів претендента на пост президента США Г. Харта).

5. Культура України в 60-80 – х роках

Освіта	Наука	Література	Мистецтво
З 1959 р. – введено обов'язкову восьмирічну освіту, а з 1977 р. – середню. Скорочувались сфера застосування української мови.		Назва часу «відлига» - за повістю І.Еренбурга. Діяльність «шестидесятників». 60-70 ті роки – досить плідні. В жанрі «моральності»	Негативні тенденції: насаджування городницького стилю ХІХ ст. , заборона на творчу виразність, креативність. Продовжували роботу художники О.Щовкуненко,

<p>Відкривалось більш шкіл з російською мовою викладання. Багато кафедр у вузах стали російсько-мовними.</p>		<p>працювали П.Загребельний, О.Гончар, Ю.Збанацький.</p> <p>Помітні постаті у літературі – І.Драч, Л.Костенко, М.Вінграновський. Склалася школа міжнародного літературного перекладу. Але жорсткою залишалася цензура. Внесок в українську культуру зробили письменники – емігранти. (І.Багряний «Сад Гетьманський», «Тигролови»). Активно розвивається творчість дисидентів (В.Стус, І.Дзюба).</p>	<p>В.Касьян, Т.Яблонська.</p> <p>Значні досягнення в музичному мистецтві.</p> <p>Зростала популярність К.Данькевича, Г.Майбороди, Б.Лятошинського. Великі успіхи мала школа вокального мистецтва (А.Солов'яненко, Б.Руденко, Д.Гнатюк, Є.Мірошниченко).</p> <p>Розвивається український кінематограф (С.Параджанов «Тіні забутих предків», Л.Осика «Захар Беркут», Л.Биков «В бій ідуть одні старики»).</p> <p>В архітектурі поширювалось масове будівництво, «типова забудова».</p> <p>Негативні тенденції: - бідність дизайну,</p>
--	--	---	--

			- відсутність сучасних технологій.
--	--	--	------------------------------------

Тема 10. Українське державотворення ХХІ століття: сучасність, реалії та перспективи.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Відродження та утвердження Української держави (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).
2. Значення Конституції України 1996 р. в історії української державності.
3. Видатні державні діячі незалежної України.

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.

13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Відродження та утвердження Української держави (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

16 липня 1990 р. сталася важлива подія для розвитку української держави. У цей день було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, що поклала початок відродженню Української держави. Декларація про державний суверенітет України 1990 р. – документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 12-го скликання 16 липня 1990 р., яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю. Має десять розділів: «Самовизначення української нації», «Народовладдя», «Державна влада», «Громадянство Української РСР», «Територіальне верховенство», «Економічна самостійність», «Екологічна безпека», «Культурний розвиток», «Зовнішня і внутрішня безпека», «Міжнародні відносини». Ще в часи, коли Україна була в складі СРСР, Декларація заклала основи її майбутньої незалежності, проголосила її конституційно-правові принципи.

Утвердження Української держави розпочалося із прийняттям Акту проголошення незалежності України 24.08.1991 р. 24 серпня 1991 року Позачерговою сесією Верховної Ради УРСР було прийнято важливий документ в історії української державності – Акт проголошення незалежності України. На території України ставали чинними тільки її Конституція, закони, постанови уряду та інші законодавчі акти держави. Положення Акту дістали схвалення на загальноукраїнському референдумі (плебісциті) 1 грудня 1991 р. і відкрили шлях побудові суверенної і незалежної, демократичної України

2. Значення Конституції України 1996 р. в історії української державності

Конституція України – Основний Закон держави, який визначає основоположні принципи розбудови суверенної, демократичної б3 держави; створив правову базу для регулювання нових суспільних відносин. Конституція закріплює основні права й обов'язки громадян, засади виборів і референдуму, системи і принципи організації та діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, засади і систему територіального устрою, державні символи

України. Конституційний процес концептуально започаткувала Декларація про державний суверенітет України 1990 р. В складних політичних та економічних суперечностях конституційний процес загальмувався. Але 28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради України прийняла Конституцію України. В ній зафіксовано, що державною мовою в Україні є українська мова. Забезпечується рівність усіх форм власності – приватної, державної, комунальної. Розділ про права, свободи та обов'язки людини і громадянина містять близько 50 статей, тобто третину всього тексту. Враховано найновіші положення про захист цих прав, що містяться в міжнародних пактах та документах ООН. Установлено права і повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Конституційного суду, Верховного суду. Ряд статей регулюють діяльність органів влади Автономної Республіки Крим. Установлюються основи місцевого самоврядування. День прийняття Конституції проголошено державним святом

3. Видатні державні діячі незалежної України

Кравчук Леонід Макарович – перший Президент України (1991–1994), Голова Верховної Ради України (1990–1991), Народний депутат України (1990–1991; 1994–2006), Герой України (2001). Почесний доктор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (з 1997 року). Народився 10 січня 1934 року, у селі Великий Житин Рівненської області. Спочатку здобував освіту за спеціальністю «Бухгалтерський облік» в Рівненському кооперативному економіко-правовому технікумі (нині – Рівненський кооперативний економіко-правовий коледж) в період з 1951 по 1953. У 1958 році закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, отримавши спеціальність викладача суспільних наук, та Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1970). Кандидат економічних наук. Автор понад 500 статей в українських і закордонних виданнях на тему внутрішньої та зовнішньої політики України. У 1958–1960 роках – викладач Чернівецького 64 фінансового технікуму. У 1960–1967 роках – консультант-методист Будинку політпросвіти, лектор, помічник секретаря, завідувач відділу агітації і пропаганди Чернівецького обкому КПУ. У 1967–1970 роках – аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1970–1988 роках – завідувач сектору, інспектор, помічник секретаря, перший заступник завідувача відділу, завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ. У 1988–1990 роках – завідувач ідеологічного відділу, секретар ЦК КПУ. У 1989–1990 – кандидат у члени Політбюро. У 1990–1991 роках – член Політбюро ЦК КПУ. З 1990 року – другий секретар ЦК КПУ. У березні 1990 року обраний депутатом Верховної Ради України. З 1990 року був членом ЦК КПРС. У 1990–1991 – голова Верховної Ради України. Вийшов з КПРС після провалу спроби державного перевороту в серпні 1991 року. Впродовж 1991–1994 років – Президент України. Народний депутат України I–IV та X–XIV скликань. З 2000 року – Президент Українського муніципального клубу. З 2001 року – Президент Всеукраїнської добродійної організації «Місія «Україна – Відома». Нагороди: звання Герой України з врученням ордена Держави (21 серпня 2001); орден Свободи (2014); орден князя Ярослава Мудрого II ст. (2007), III ст. (2004), IV ст. (1999), V ст. (1996); орден Жовтневої

Революції, два ордени Трудового Червоного Прапора (СРСР); медаль «На славу Чернівці»; відзнака Президента України – ювілейна медаль «25 років незалежності України» (2016)

Кучма Леонід Данилович – другий Президент України (10.07.1994–23.01.2005); кандидат технічних наук, професор, засновник Благодійної організації «Президентський фонд Леоніда Кучми «Україна». Народився 09.08.1938 (с. Чайкине, Новгород-Сіверський р-н, Черніг. обл.). Освіта: Дніпропетровський державний університет, фізико-технічний факультет (1955–1960), інженер-механік. Обраний Президентом України 10.07.1994 у 2-му турі. Обраний Президентом України на виборах 1999 р. Народний депутат України 2-го скликання з 03.1994 (1-й тур) до 08.1994, Новгород-Сіверський виборчий округ № 448, Чернігівської області. Народний депутат України 12 (1) скликання з 03.1990 (2-й тур), Красногвардійський виборчий округ № 81, Дніпропетровської області. З 1960 – інженер, старший інженер, провідний конструктор, помічник головного конструктора, 1975–1981 – секретар парткому 65 КБ «Південне». 1981–1982 – секретар парткому ВО «Південний машинобудівний завод». 02.1982–1986 – 1-й заступник генерального конструктора КБ «Південне». 1986–1992 – генеральний директор ВО «Південний машинобудівний завод». 04.10.1992 – член Колегії з питань науково-технічної політики Державної думи України. 13.10.1992–21.09.1993 – Прем'єр-міністр України. Організатор Міжрегіонального блоку реформ (разом з В. Гриньовим). 12.1993–07.1994 – президент УСПП. Співголова Конституційної Комісії (11.1994–07.1996); голова Ради національної безпеки і оборони України (до 23.01.2005). Автор книг «Україна – не Росія» (2003), «Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні» (2004), «После майдана. Записки Президента» (2007). Почесний доктор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1998), Київського національного університету ім. Т. Шевченка (2001). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993), Ленінської премії (1981). Нагороди: орден Трудового Червоного Прапора (1976), золотий орден Св. князя Володимира I ст. (02.1999, УПЦ МП), орден Святого рівноапостольного князя Володимира Великого I ступеня (04.1999, УПЦ КП)

Ющенко Віктор Андрійович – третій Президент України (23.01.2005–25.01.2010), кандидат економічних наук (1998); голова Ради національної безпеки і оборони України (23.01.2005–25.01.2010); голова (лідер) ПП «Наша Україна». Народився 23.02.1954 (с. Хоружівка, Недригайлівський район Сумської області). Освіта: Тернопільський фінансово-економічний інститут (1975), спец. «Бухоблік»; кандидатська дисертація «Розвиток попиту та пропозиції грошей в Україні» (Українська академія банківської справи, 1998). Народний депутат України 4-го скликання 04.2002–01.2005 від блоку В. Ющенка «Наша Україна», № 1 в списку. На час виборів: директор Українсько-російського інституту менеджменту та бізнесу ім. Б. Єльцина Міжрегіональної академії управління персоналом. Голова фракції «Наша Україна» (05.2002–01.2005), член Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (06.2002–01.2005). Обраний Президентом

України на виборах 26.12.2004. 08.09.1975 – заступник головного бухгалтера, колгосп «40-річчя Жовтня» Косівського району Івано-Франківської області. 06.09.1975–10.1976 – служба в армії. 12.1976–04.1977 – економіст відділу, 04.1977–07.1985 – керівник відділу Держбанку СРСР, смт Ульянівка Білопільського району Сумської області. 07.1985–04.1986 – заступник начальника управління кредитування і фінансування колгоспів, агропромислових об'єднань і міжгосподарських підприємств, 04.1986–12.1987 – заступник начальника управління кредитування сільського господарства АПК, Українська республіканська контора Держбанку СРСР, м. Київ. 12.1987–12.1989 – начальник планово-економічного управління, 12.1989–11.1990 – заступник голови правління – начальник планово-економічного управління, Український республіканський банк Агропромбанку СРСР, м. Київ. 11.1990–04.1992 – заступник, 04.1992–01.1993 – 1-й заступник голови правління, АК АПБ «Україна», м. Київ. 26.01.1993–26.01.1997 – голова правління, 27.01–05.02.1997 – в. о. голови, 05.02.1997–11.01.2000 – голова, Національний банк України. 22.12.1999–29.05.2001 – Прем'єр-міністр України. 08.2001–04.2002 – директор Українсько-російського інституту менеджменту і бізнесу Б. М. Сльцина при Міжрегіональній академії управління персоналом. Кандидат у Президенти України на виборах 2010 р. У 1-му турі 1 341 534 голоси (5,45 %), 5-те місце серед 18 претендентів. Заслужений економіст України (01.1997). Орден «За заслуги» III ст. (07.1996). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999). Автор понад 250 публікацій та аналітичних статей з питань банківської діяльності

Порошенко Петро Олексійович – п'ятий Президент України. Народився 26 вересня 1965 р. в м. Болграді (Одеська область, Україна). У 1982–1989 рр. Петро Порошенко навчався у Київському університеті ім. Т. Шевченка на факультеті міжнародних відносин і права за спеціалізацією «міжнародні економічні відносини». Закінчив навчання з відзнакою. У 1989–1992 рр. працював аспірантом-асистентом кафедри міжнародної економіки в тому ж університеті. У 1984–1986 рр. проходив військову службу в радянській армії. У 2002 р. в Одеській юракадемії захистив дисертацію кандидата юридичних наук, темою якої стало правове регулювання управління державними корпоративними правами. З 1990 р. Петро Порошенко працював у приватному секторі, а згодом започаткував власний бізнес. У 1993–1998 роках працював гендиректором концерну «Укрпромінвест». У 1998 році Порошенко отримав 67 депутатський мандат об'єднаної соціал-демократичної партії України (СДПУо). У 2002 році став членом фракції «Наша Україна». У 2005 році він був секретарем Ради національної безпеки. У 2006 році обіймав керівну посаду в комітеті, який вирішував питання банківської та фінансової діяльності. У 2007 році він зайняв чільний пост голови Ради Нацбанку України. У жовтні 2009 року став міністром закордонних справ України, пропрацювавши на цій посаді рік. 23 березня 2012 президент Віктор Янукович довірив Порошенкові посаду міністра економіки і торгівлі України. Після втечі Віктора Януковича в Україні відбулися позачергові президентські вибори. 25 травня 2014 р. на позачергових виборах у першому турі Порошенко був обраний Президентом України, за нього проголосували

54,70 %. Тимошенко, яка посіла друге місце, отримала лише 12,81 %. 7 червня 2014 р. відбулася інавгурація П. Порошенка (Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/tag/petro-poroshenko>). 21 липня 2019 року Петра Порошенка обрано до Верховної Ради України 9-го скликання за списком партії «Європейська Солідарність», перший в списку.

Зеленський Володимир Олександрович – шостий Президент України. Народився 25 січня 1978 року в місті Кривому Розі Дніпропетровської області. Освіта вища. У 1995–2000 рр. навчався у Київському національному економічному університеті за спеціальністю «Правознавство», здобув кваліфікацію юриста. 1997–2003 рр. – актор, сценарист, художній керівник команди Клубу веселих і кмітливих «Квартал 95». 2003–2011 рр. – художній керівник у товаристві з обмеженою відповідальністю «Студія «Квартал 95». 2011–2012 рр. – генеральний продюсер у приватному акціонерному товаристві «Телеканал «Інтер». 2013–2019 рр. – художній керівник у товаристві з обмеженою відповідальністю «Студія «Квартал 95». Засновник ГО «Молодіжний центр «Ліга сміху». На виборних посадах не перебував. У творчому доробку має 10 повнометражних ігрових фільмів. Володар понад 30 нагород Національної телевізійної премії України «Телетріумф». Є також володарем премій і лауреатом багатьох міжнародних кіно-, телефестивалів і медіафорумів. 21 квітня 2019 року був обраний Президентом України на чергових виборах, здобувши підтримку 73,22 % виборців. 20 травня склав присягу перед народом України як Глава держави.

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміють під поняттям «українське державотворення» у контексті XXI століття?
2. Які основні етапи розвитку української державності спостерігаються після 1991 року?
3. Які чинники впливають на формування сучасної української державності?
4. Які реформи стали ключовими у процесі становлення України як демократичної держави?
5. Яку роль відіграє громадянське суспільство у процесі державотворення?
6. Як вплинули події Революції Гідності на подальший розвиток української держави?
7. У чому полягають основні виклики та загрози сучасному українському державотворенню?
8. Як війна росії проти України вплинула на зміцнення національної єдності та державних інститутів?
9. Які напрями розвитку державного управління є пріоритетними для України сьогодні?
10. У чому полягають стратегічні перспективи інтеграції України до європейського та євроатлантичного простору?

Тема 11. Європейський вимір українського простору.

Мета вивчення: формування розуміння сутності історичних перетворень, що відбуваються в сучасній Україні, почуття патріотизму, історичної науково-обґрунтованої свідомості; розкриття специфіки української культури, визначення її місця і ролі у сучасному світовому культурному просторі; сприяння збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні. Знання і розуміння історії України, всебічне оволодіння набутими впродовж цієї історії культурними надбаннями нації є необхідною умовою збереження державності.

План

1. Незалежна Україна на шляху до євроінтеграції: проблеми та перспективи

Рекомендована література:

Основна

1. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак - Львів: НВФ "Карти і Атласи", 2025. 128 с.: іл.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття : підручник (конспекти лекцій, персоналії, таблиці, документи, хронологія, тести, словник). Львів, 2024. 597 с.
3. Батюк Т. В. Історія української державності: навч.-метод. посіб. Львів, 2023. 176 с.
4. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 9-е вид., допов. Київ: ВЦ «Академія», 2023. 560 с.
5. Історія української культури: підручник. 4-е вид. Київ, 2021. 368 с.
6. Зінкевич Р., Ратушна О., Нагірняк А. Історія державності та культури України. Львів: Львівська політехніка, 2020. 240 с.
7. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: підручник. 3-є вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 584 с.
8. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Київ: АДЕФ-Україна, 2020. 388 с.
9. Сергійчук В. Нариси з історії України. Київ: Ліра-К, 2022. 660 с.
10. Кралюк П. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Київ: Фоліо, 2020, 432 с.
11. Мараєв В. Україна, 1918: Хроніка. Київ: Фоліо, 2020. 295 с.

Допоміжна

12. Трансформація суспільно-політичних процесів: українці Східної Галичини (1772–1918) : монографія / відп. ред. І. Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 468 с.
13. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал. 2023. 416 с.
14. Грушецький Б. Гетьманат. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.

15. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків : Фоліо. 2021. 125 с.
16. Котис О. Луцьк. Тисяча років життя та історії. Київ : Віхола. 2024. 224
17. Росія-Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.
18. Рущенко Р. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

Опорний конспект

1. Незалежна Україна на шляху до євроінтеграції: проблеми та перспективи

Україна завжди знаходилась в центрі міжнародної політики. Ідея європейської інтеграції України має глибокі історичні корені. Нині Україна є членом близько 100 міжнародних організацій. Її вступ до Європейського Союзу – велика національна мета. Звісно, для реалізації зазначеної мети треба спочатку з'ясувати причини прагнення України до Європейського Союзу (далі ЄС):

по-перше, ЄС – це система цінностей, на які орієнтується Україна – демократія, заможність, стабільність;

по-друге, ЄС – це найбільший в світі інвестор та вплив на світовий розвиток

Головним нормативним документом, що становить основу сучасної співпраці України з ЄС, визначає її зміст та структуру, є Угода про партнерство і співробітництво, яка була підписана 14 червня 1994 р. і знаменувала собою новий етап розвитку відносин між Україною та ЄС. Слід зазначити, що Україна одна з перших країн, з якою ЄС підписав Угоду. Після набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво Указом Президента України «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 року було визначено основні напрями інтеграційного процесу:

1. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС шляхом уніфікації та кодифікації документів;
2. Економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС;
3. Інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки;
4. Політична консолідація та зміцнення демократії;
5. Адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС;
6. Культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;
7. Співробітництво у галузі охорони довкілля

Європа готова до співпраці із Україною. Водночас і Україна бачить своє майбутнє в об'єднаній Європі. Для вступу в ЄС країна-кандидат повинна відповідати Копенгагенським критеріям.

У червні 1993 р. Європейська Рада на засіданні в Копенгагені визнала право країн Центральної та Східної Європи вступати до Європейського Союзу після виконання ними низки вимог за трьома критеріями:

1. Політичним: стабільності установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист прав меншин;

2. Економічним: дійова та конкурентоздатна ринкова економіка;

3. «Членство»: зобов'язання, що випливають із факту вступу до ЄС, зокрема визнання його політичних, економічних та валютних союзів.

Останнім критерієм, який не належить до Копенгагенських, є вимога, аби всі майбутні члени узгоджували своє законодавство з європейськими актами, також відомими як правовий доробок Європейської спільноти. Втім ЄС лишає за собою право визначити момент, коли він буде готовий прийняти нових членів. Хотілось би визначити подальші кроки України на шляху інтеграції до європейських структур і запропонувати своє бачення перспектив. Досягнуто вже не мало, але Україні слід ще багато попрацювати для вирішення своїх внутрішніх проблем, бо на фоні економічної кризи, корупції, політичної нестабільності та соціальних протиріч ще протягом 5 –10 років ЄС втратить інтерес до підтримки України. Держава, яка є неконкурентоспроможною на європейському та світовому ринках, держава – споживач застарілої техніки та неякісних товарів, держава із низьким життєвим рівнем населення і мінімальним рівнем свободи особистості не зможе бути рівним партнером Євросоюзу. Така держава врешті-решт перетвориться на сировинний придаток для розвинутих країн та джерело дешевої робочої сили. Будемо сподіватися, що цей сценарій, не дивлячись на реалії його втілення, ніколи не спіткає Україну. Звісно, досягнутий прогрес відобразився на стосунках між Україною та ЄС. ЄС надав Україні статус країни з ринковою економікою. Він допоміг їй у процесі входження до СОТ. Почалися переговори по спрощенню візового режиму, які буде закінчено у найближчому майбутньому. Проведено аналіз перспектив створення Зони вільної торгівлі. ЄС і Україна поширили співпрацю в області спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Насправді це тільки перші кроки України до європейської інтеграції, нашій країні належить пройти довгий 70 і тривалий шлях

Дороговказом внутрішніх реформ стала Угода про асоціацію з ЄС, яка набула чинності у 2017 р. і згідно з якою Україна рухається на шляху до євроспільноти. Однак цей рух недостатньо швидкий, як того бажає суспільство. Адже, з одного боку, існує чимало внутрішньоукраїнських проблем, які уповільнюють проєвропейські реформи, а з іншого – ЄС також перебуває на етапі складних реформ та трансформацій у пошуках нової моделі розвитку

Отже, можна зробити висновки. Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою України, тому, що це є найкращим способом реалізації національних інтересів, побудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин. Для України європейська інтеграція має велике значення, насамперед для підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості, створення нових робочих місць, подолання технічної відсталості, залучення іноземних інвестицій, постійне зростання доходів і попиту, вихід на світові ринки, захист і збереження навколишнього середовища та інші

Таким чином, на сучасному етапі суспільного розвитку, якому притаманне реформування, з одного боку, загострення існуючих проблем та суперечностей – з іншого, особливого значення набуває процес формування та реалізації дієвої

та ефективної державної політики у сфері європейської інтеграції. Вступ України до ЄС – це питання віддаленої перспективи, яке залежить як від ефективності внутрішніх реформ, так і від трансформаційних процесів у ЄС. Однак Україні вже зараз необхідно наполягати на наданні їй офіційної перспективи членства в ЄС

Питання для самоконтролю:

1. Що означає поняття «*європейський вимір українського простору*»?
2. Які історичні чинники зумовили європейську орієнтацію України?
3. У чому полягає стратегічна мета європейської інтеграції України?
4. Які етапи європейської інтеграції Україна пройшла від моменту здобуття незалежності?
5. Які основні принципи і цінності Європейського Союзу є спільними з українськими національними цінностями?
6. Як вплинула Революція Гідності на формування європейського курсу України?
7. Яке значення має Угода про асоціацію між Україною та ЄС для внутрішніх реформ держави?
8. Які переваги та виклики має процес європейської інтеграції для України?
9. У чому полягає роль освіти та культури у формуванні європейського світогляду українців?
10. Які напрями співпраці України з європейськими структурами є найважливішими на сучасному етапі?
11. Як війна росії проти України вплинула на європейську інтеграцію нашої держави?
12. Яке місце займає Україна в системі європейської безпеки?
13. Яким є бачення майбутнього України як повноправного члена Європейського Союзу?